

Bécsi magyar emigránsok közt

A császári székhelyből a „vörös Béccsé” fejlődő osztrák főváros elsősorban a Horthy-rendszerénél szabadabb szellemi légkörével hatott a fiatal költőre. A Pierre Ramus-féle anarchizmus csak egy — és a legkevésbé jelentős — volt a Bécsben szinte korlátlan szabadságot élvező szocialista áramlatok közül. Mindenfajta elméleti rendszert dogmának minősítő lázadása, csupán a „szabad emberek vágyait”² tekintetbe vevő kritikája nagy mértékben összhangzott a képmutató polgári erkölcs, politika és művészet ellen fordult avantgárda irányzatokéval. József Attilára gyakorolt hatását mégis kár volna túlbecsülnünk, hiszen a leveleiben megnyilvánuló, ismerősei elképesztésére szánt kamaszos kivagyiságon,³ néhány költeményen⁴ kívül mélyebb nyomaival nem találkozunk. Sokkal nagyobb mértékben hatott rá a bécsi magyar emigráció — politikai, erkölcsi, esztétikai tekintetben egyaránt. A kommunista írókkal való találkozás után írja Budapestre: „Hazafelé tilos, de az én életem irányát végigmutató lehetőségeket kaptam...”⁵

A fehérterror tobzódása több mint hetvenezer magyar állampolgárt tett földönfutóvá. Akik nem sokkal előtte a feudál-kapitalista rendszer háborús bűneit jóvátevő igazságos társadalmi rend megteremtésén fáradoztak, vagy fegyverrel a kezükben harcoltak a burzsoá hadsereg ellen, 1919 augusztusában egyszerre hazátlanok lettek, életveszély leselkedett rájuk s csak a börtön, internálás vagy a menekülés közt választhattak. A „rabló, szerencsés ritterek” 19-es utódai az ellenforradalmi kormányok hivatalos rendőrségével karöltve tüntették el, zárták börtönbe, internáló táborokba a Tanácsköztársaság híveit: politikusokat és egyszerű munkásokat, művészeket, írókat és újságírókat, kommunistákat, szociáldemokratákat, sőt a 1918-as polgári forradalom résztvevőit is.

Sokan, sok irányba menekültek: Csehszlovákia, Románia, Jugoszlávia felé is, a legtöbben azonban Ausztriába s főképpen Bécsbe. A koalíciós Renner-kormány menedékjogot adott a rászorulóknak, a grinzigi és breitenfeldi szükség-barokkokban elhelyezte és a nagy gazdasági nehézségek ellenére segítette őket, amíg a nyomasztó munkanélküliséggel küzdő fővárosban keresethez juthattak.⁶ Proletárszolidaritás és forradalomellenesség egyszerre nyilatkozott meg ebben a tettében, hiszen a legexponáltabb kommunista politikusokat internáltatta, később ki is utasította Bécsből, nem sokkal korábban eltűrte a magyar Tanácsköztársaság ellen szervez-

¹ A „József Attila Bécsben” c. tanulmány második része, vö. : ItK, 1963 : 661—677.

² PIERRE RAMUS im. bev.

³ Espersit Jánosnak, 1926. febr. 8 : „éljen az egész világ szociális forradalma, éljen a szindikalizmus útján létrehozandó kollektív lelkű emberiség anarchiája!” Petőfi Múzeum; József Jolánnak, 1926. febr. 10 : „minden tiltakozásod dacára éljen az esztétikai célokért kitöredő világforradalom...” J. J. 251.

⁴ Különösen : Űlni, állni, ölni, halni ; Szabados dal.

⁵ Deák Hajnalkának, 1926. ápr. 4. — Petőfi Múzeum.

⁶ BUCHINGER MANÓ : Küzdelem a szocializmusért. II. Októberi forradalom—emigráció. Népszava, Bp. é. n. 108.

kedő politikusok (a Bécsi Ellenforradalmi Komité) és tisztek garázdálkodását is, a Bankgasse-i magyar követség kirablását és a Brucknál tervezett, a magyar proletárdiktatúra megdöntésére irányuló fegyveres kísérletet. A háború utáni évek osztrák fővárosa nemcsak Magyarország, hanem Közép-Európa és a Balkán legkülönbélebb emigránsainak is találkozóhelye volt. A nyomorgó és éhező külvárossal szemben „szinte barbár fényűzést fejtett ki”⁷ a gazdag belváros, ahol Európa legvakmerőbb spekulánsai és valutaüzerei is szabadon mozogtak.

A polgári szabadságjogok, a proletárszolidaritás, az osztrák és magyar szocialisták vezetőinek szinte személyes jókapcsolata mellett az is közrejátszott a magyar emigránsok megbecsülésében, hogy 1919 őszén nem látszott világosan, merre fejlődnek a világforradalom eseményei: később pedig támaszt látott bennük az osztrák kormány a Habsburg-restauráció és Horthyék területi követelése ellen.

A Bécsben menedékjogot nyert magyar emigránsokból 1920 elejére lassanként politikai tényező lett, minden belső széthúzás ellenére baloldali politikai erő, az emigráció politikai és irodalmi központja, amely a forradalmi fellendülés éveiben, 1923-ig jelentős szerepet játszott a nyugat-európai közvélemény igazabb tájékoztatásában, amelytől a Horthy-rendszernek tartania kellett. Működésük mai távlatból nézve is külön fejezete a magyar munkásmozgalom történetének és a kialakuló szocialista magyar irodalomnak.

A bécsi emigráció tagjai közt nem volt, mert nem is lehetett politikai-világnézeti egység. Politikailag jellemző már az emigrálás időpontja is: a Tanácsköztársaság diktatúrája elől emigrál az őszirózsás forradalom több résztvevője, a Nemzeti Tanács, a Károlyi-kormány nem egy tagja, így *Hock János*, *Jászi Oszkár*, *Diener-Dénes József*, Károlyi politikai elvbarátai közül *Hatvany Lajos*, *Ignotus*. Olyan kanyargós pálya sem volt ritka, mint *Lovászy Mártoné*, aki 1918. október—decemberben közoktatási miniszter, a Tanácsköztársaság alatt Bécsben részt vesz az ellenforradalmárok szervezkedésében, majd rövid ideig tagja Friedrich István kormányának, csak azután hagyja el újra az országot. Ugyancsak a Tanácsköztársaság idején emigrált *Garami Ernő*, a Magyar Szociáldemokrata Párt tekintélyes vezetője, aki Svájcban tevékenykedett a proletárdiktatúra megdöntése érdekében, s az ellenforradalom győzelme után a Clark-féle tárgyaláson az SZDP nevében aláírta a megegyezést, végül 1919 novemberében emigrált ismét. *Fényes László* a másik példa, akit az ellenforradalom Tisza István meggyilkolásában való bűnrészességgel vádolt, de felmentették. Kiszabadulása után a Népszava munkatársa lett s a fehérterror gyilkosságaira igyekezett fényt deríteni, amíg a sajtóperek, az üldözés elől nem kellett Bécsbe menekülnie.

Az emigránsok politikai felfogása tehát igen sokféle árnyalatú, az emigrálás indoka is sokféle lehetett. A legtöbben, tömegesen természetesen 1919 augusztusában és a következő hónapokban emigráltak, számuk a fehérterror tobzódása következtében 1921 közepéig egyre növekedett.

Emberi tisztesség, politikai bátorság tekintetében is igen különbözőek voltak. Az októberisták és jobboldali szociáldemokraták óvatosan vigyáztak arra, hogy „possibilitásukon” csorba ne essék.⁸ *Peidl Gyula* és *Peyer Károly* is Bécsben tartózkodnak egy ideig, de óvatosan elkülönítik magukat a Tanácsköztársaság szociáldemokrata népbiztosaitól is. *Csernyák Imre*, a katonatanács vezetője, Károlyi egyik bizalmasa, magyarországi vízum fejében vallomástételre jelentkezik a Tisza-perben, *Horovitz Gábor*, a famunkás-szakszervezet volt vezetője Gratz Gusztávhoz, a bécsi magyar követhez fordul hazatérési kérelmével, s a követ pártfogóan

⁷ ILLÉS BÉLA: Előszó Gábor Andor Összegyűjtött cikkek 1920—21. I. kötetéhez Szépirodalmi, Bp. 1955. 5. — A korabeli Bécshez vö.: FRANK LÁSZLÓ: Café Atlantis. Gondolat, Bp. 1963.

⁸ NÁDASS JÓZSEF: Nehéz leltár. Szépirodalmi, Bp. 1963. 230.

⁹ GÖNDÖR FERENC: Vallomások könyve. A szerző kiadása, Wien 1922; DIÓSZEGI ANDRÁS: Előszó Gábor Andor: Véres augusztus c. gyűjteményéhez. Szépirodalmi, Bp. 1959. 7.

terjeszti fel külügyminiszteréhez. Többen visszavonulnak a politizálástól és kihasználják az üzleti lehetőségeket: *Weltner Jakab* bélyegkereskedést nyit, *Erdélyi Mór* saját üzleti vállalatát vezeti.¹⁰ Csupán a kommunisták ismerik fel világosan, hogy a hazatérés emberi-politikai megalkuvás nélkül csak a Horthy-rendszer megdöntése után lehetséges.¹¹

1921 elejére a magyar emigrációban a következő politikai csoportok alakulnak ki:

Az októbristák, polgári radikálisok csoportja, Károlyi Mihály párthívei. Vezető egyéniségei: Jászi Oszkár, a Társadalomtudományi Társaság főtítkára, a Huszadik Század főszerkesztője, az Országos Radikális Párt elnöke, a Nemzeti Tanács tagja, a Károlyi Kormány nemzeti-ségi minisztere, a magyar polgári radikalizmus vezető teoretikusa; Szende Pál, a Társadalomtudományi Társaság az OPRP alapító tagja, az októbrista kormányok pénzügyminisztere, valamint Hock János, „a forradalom zengőszavú papja”,¹² a Nemzeti Tanács elnöke; Hatvany Lajos, a Pesti Napló és az Esztendő szerkesztője, a Nemzeti Tanács tagja, Lovászy Márton, Diener-Dénes József, Ignotus, Polányi Károly stb.

A szociáldemokrata vezetők közül az emigrációban eszmeileg-politikailag árnyalati különbség választotta el az októbristáktól *Garami Ernőt*, aki az elmúlt forradalmi korszakban csak a polgári átalakulást tartotta szükségyszerűnek és történelmileg lehetségesnek, s aki az októbristák radikálisabb képviselőit is azért bírálta, mert szerinte túl messzire mentek a forradalmasodó munkásokkal való szövetkezésben.¹³ Körülötte csoportosult az emigráció legjobboldalibb szárnya, mindössze néhány emigráns. Göndör Ferenc megjegyzi: „Érdekes, hogy éppen a Magyarország felé legposszibilisebb Garami Ernő mögött állanak a legkevesebben az emigrációban.”¹⁴

A szociáldemokraták másik, már népesebb csoportja a volt népbiztosok mögé tömörült, akik nagyjából centrista álláspontúak, a kétésfeles Internacionálé alapítói. Folyóiratukról Világosság-csoportnak is nevezték őket, hangadóik Kunfi Zsigmond, Böhm Vilmos, Garbai Sándor, Rónai Zoltán. (Ebből a csoportból Garbai Sándor később kivált és külön frakciót alapított.)

Az emigráció negyedik, legkövetkezetesebb csoportja a kommunistáké. Kiemelkedőbb vezetői *Kun Béla* (aki a Szovjetunióba költözik kiutasítása után) — továbbá *Landler Jenő*, *Lukács György*. A volt szociáldemokraták közül *Hamburger Jenő*, *Landler György*, *Pogány József*, *Rudas László*, *Szántó Béla*, *Vágó Béla* a bukás után sem tagadták meg kommunista voltukat. Ide tartozott a fiatalabb generációból Révai József, Komját Aladár, Balázs Béla, Barta Lajos stb.

Ez a sokszínű politikai csoportosulás 1919 végén és 1920 elején még korántsem ilyen elhatárolt, az ellenforradalom veszedelmére való fokozatos ráeszmélés kialakít közöttek valamiféle *potenciális-taktikai egységet*. Azok az illúziók, hogy ti. az otthoni helyzet valami közép-baloldali, liberális-szociáldemokrata politikai formában konszolidálódik, egyre inkább szétfoszlanak.¹⁵ Az emigráció kezd ráébredni feladatára: a maga eszközeivel, sajtóban, a nyugati munkáspártokkal való kapcsolata segítségével a világ elé tárni a fehérterror, majd törvényesített ellenforradalmi kurzus hazugságait, szörnységeit.

Legelőször a Bécsi Magyar Újság alakul meg, 1919. október 31-én, Róna Lajos főszerkesztésével. A lap célja kezdetben határozatlan, nincs tisztában az otthon végbemenő események lényegével, sőt „kössünk békét ellenségeinkkel”, „ne szakadjon szét pártokra a magyarság” jelszavakkal hamis nacionalista egységet képvisel. Tájékoztatlanságra (vagy éppen

¹⁰ BUCHINGER i. m. 159.

¹¹ DIÓSZEGI i. m. 7.

¹² HATVANY LAJOS: Emlékezés Juhász Gyulára. Kortárs, 1957. 1. sz. 111.

¹³ GARAMI ERNŐ: Forrongó Magyarország. Pegazus kiadás. Leipzig—Wien, 1922. 222.

¹⁴ GÖNDÖR: i. m. 202.

¹⁵ SZABOLCSI MIKLÓS: Fiatal életek indulója. Akadémiai Kiadó, Bp. 1963. 497.

„posszibililis” magatartására jellemző, hogy következő számában „Két nap Siófokon” címmel interjút közöl Horthy Miklóssal, a Nemzeti Hadsereg főparancsnokával.

Nem sokkal később, 1919. november 13-án jelenik meg a liberális-szocialista *Göndör Ferenc* egyéni erőfeszítésként *Az Ember* c. hetilap első emigrációs száma. Politikai álláspontját így rögzíti: „... az októberi magyar forradalommal minden tekintetben azonosítjuk magunkat és büszkén vállaljuk a bűnrészességet abban, ami 1918. évi októberében Magyarország felszabadítása és a régi népgyilkos uralom megbuktatása érdekében történt... azonosak vagyunk, minden tekintetben szolidárisak vagyunk az októberi forradalommal és ennek a forradalomnak vívmányai alapján állunk. Minthogy pedig ez a forradalom elválaszthatatlanul egybeforrott Károlyi Mihály tiszta csengésű nevével, tehát minden tisztületünk, szeretetünk és résztvevő szolidaritásunk Károlyi Mihályé.”¹⁶ Cikket írt az első számba Kunfi Zsigmond és a későbbiekbe Böhm Vilmos, Rónai Zoltán, Garbai Sándor. A lap munkatársai közé tartoznak Diószeghy Tibor, Hajnal Jenő, az Osztrákországi levelek és a Hamburgerné című megrázó röpirat szerzője, Antal Sándor, Nagy Andor, Gárdos Sándor és Farkas Antal, a szocialista költő.

Gábor Andor is *Az Ember* munkatársaként kezdi meg a fehérterrort leleplező publicisztikai munkáját. A laptól azért válik meg, mert az izgága, az emigrációban rendkívül sok személyi ellentétet kavarázó Göndör a kommunistákat is támadni kezdi.¹⁷

A Bécsi Magyar Újság 1920 februárjában kikerül a régi tulajdonos kezéből és Róna Lajos helyett dr. *Lázár Jenő*, a Pester Lloyd volt munkatársa lesz a főszerkesztője. De ennél is sokkal jelentősebb, hogy Gábor Andort munkatársul szerződtetik. Ettől kezdve mintegy másfél esztendeig Gábor Andor és a kommunista szimpatizánsok, mindenestre az emigráció balszárnyának befolyása érvényesült a lap politikai irányvonalának kialakításában. Gábor Andor valóságos *egyéni koalíciós-egységfront megállapodást köt Jászi Oszkárral*: „... együtt fogunk csatázni a fehérterror ellen, tekintet nélkül arra, hogy én kommunista vagyok és ő antikommunista. Írásba foglaltuk, hogy az ellenség közös, s egyelőre annak a megdöntése a legfontosabb. Ugyanakkor kikötötték, hogy úgy, ahogy én nem csinálom a *Bécsi Magyarban* kommunista propagandát, mert a lap polgári lévén, ezt nem is lehet csinálni benne: ugyanúgy Jászi sem ír a lapba kommunistaellenes cikkeket, hiszen nem azért jött a laphoz, hogy a kommunisták ellen, hanem hogy Horthyék ellen harcoljon.”¹⁸

Ez a kommunista-polgári radikális egységfront eredményezte, hogy sikeresen hárfíthatták el Horthyék mesterkedéseit, akik egy magyar származású amerikai tőkés segítségével szerették volna kezükbe kaparítani a lapot, s elnémitani az emigráció legnagyobb jelentőségű orgánumát. Ebben a lapban jelent meg másfél év alatt a ragyogó cikksorozat, a később könyv alakban is közzétett *Bécsi levelek*, amelyben Gábor Andor az utódállamok demokratikus magyar közvéleménye elé tárta az ellenforradalom különítményeseinek és „jogrendjének” szörnyű gazságait: „... én mindenkinek, a világ minden emberének a fülébe szeretném kiabálni, hogy mi volt, és mi van ma is még Magyarországon, a felhőkre vetíteném a világ összes nyelvein, hegyek oldalába vésetném óriási betűkkel, a New Yorki rév Szabadság-szobrának nyakába akasztanám rikító plakáton, az Eiffel-torony tetején lámpákkal világítanám meg, hogy a világ népei tudatára ébredjenek annak a szegényfoltnak, mely a világ testén evesedik, és amit Horthy-oroszoknak hívnak, s amit ahelyett, hogy régen eltisztítottak volna a helyéről, engednek politikai játékokat játszani, nagy hangon üvöltözni, fegyvert csörgetni, diplomáciailag alkudozni, annak a tényleges országnak, a valóságos Magyarországnak nevében, amely az iszonyú seb alatt némán pusztul rettenetes fájdalmak közepett. Milyen jó lenne mindezt száz idiómában elsírni, s a világ, ha be is van dugva a füle, ha el is van hájasodva a szíve, ha el is

¹⁶ *Az Ember*, 1919. nov. 13.

¹⁷ *GÖNDÖR* i. m. 175.

¹⁸ *GÁBOR ANDOR*: dr. Izigvérig, Véres augusztus, 286.

van homályosodva a szeme, végre meghallaná és megtudná, s mihelyt igazán tudomásul venné, akkor azonnal segítene is rajta, mert különben a felháborodás érzésétől neki magának kellene elpusztulnia.”¹⁹

A Bécsi Magyar Újságban leghatásosabban és legkövetkezetesebben Gábor Andor harcolt a fehér terror ellen, s a harc a polgári radikálisok és a centristák részéről is folyt. Az *Emberben Kunfi Zsigmond*, *Böhm Vilmos*, *Rónai Zoltán*, *Garbai Sándor* cikkezett, a *Világosság*ban is tettek közzé bizonyítékokat, *Kunfi Zsigmond* az *Arbeiter Zeitung*ban is igyekezett leleplezni Horthyék népellenes politikáját. Ezzel a sajtókampánnyal az volt a magyar emigráció célja, hogy a nyugati demokratikus államok, elsősorban a munkáspártok politikai nyomásának segítségével buktassa meg a Horthy-rendszert. A harcnak voltak valóságos eredményei is, így többek közt a Labour Party nyomására az angol alsóház *Wedgwood* ezredes munkáspárti képviselő vezetésével bizottságot küldött az ellenforradalmi atrocitások kivizsgálására. Még ennél is nagyobb eredmény volt a szállítómunkások 1920. jún. 20-i nemzetközi bojkottja Magyarországra ellen, amelyben különös erővel vett részt az amerikai, osztrák és cseh munkásság.²⁰

A bebörtönzött népbiztosok életének megmentése érdekében is együtt dolgozott a magyar emigráció minden csoportja, a népbiztosok életét a fiatal szovjet állam diplomáciai lépésével sikerült megmenteni.

Ez a kommunista—szociáldemokrata—polgári potenciális egységfront azonban egyre nagyobb repedésekkel állt csak fenn. „A bukott forradalom, a történelmi események közvetlen hatása alatt, a forradalom aktív és passzív szereplőiben a lelegevenebb formában a kritikai szellemet fejleszti ki.”²¹ A „hol tévesztettük el?” és a „hogyan tovább?” kérdésre az emigráció minden irányzata más elemzést adott, de a „marxizmus élő lelkét”²² egyik sem tudta megszólatni, a konkrét történelmi helyzetet hibásan elemezték, ennél fogva a tennivalókat is így határozták meg.

Garami Ernő szerint az „1919-es proletárforradalomnak fő hibája az volt, hogy: volt, hogy győzött... Magyarországon a forradalomnak nem a kapitalizmust, hanem a feudalizmust kell megsemmisítenie, vezető ereje nem a munkásosztály, hanem a burzsoázia.”²³ Az októberi polgári forradalomnak nem lehetett más történelmi rendeltetése, mint hogy életre segítse a demokráciát. Magyarország csak erre érett meg, ezt tekintette annak a végső határnak, ameddig szabad volt elmenni, úgy látta, azon túl csak kudarc vár a munkásmozgalomra. Szerinte a munkásosztály „saját forradalmát vívta meg, amikor a polgársággal és a parasztsággal együtt — vagy szinte: helyettük — megvívta az októberi forradalmat”.²⁴ A munkásságnak a proletárdiktatúra után nem lehet más programja, mint a szociális haladás: polgáriásodás, a parasztság fölshabeditása, modern törvényhozás. „A polgárság mindinkább megtanulja, hogy a munkásság értékesebb szövetségese neki a földesúri oligarchia ellen, mint az utóbbi a munkásság feltörekvő küzdelmei ellen, mert hiszen amaz előresegíti saját uralma felé, ez pedig a múlt avult uralmi formájának alamizsnás megtúrtjévé alacsonyítja. A parasztság mindinkább megtanulja, hogy csak a város munkásával és polgárával együtt szerezheti meg a feudális földesúr földjét a maga számára, mert egymaga gyöngye hozzá, hiszen az oligarchiának a középkorból átszármazó uralma az ő fejlődésüket is fojtogatja. A munkásság pedig már tudja, hogy akkor radikális és akkor intrazingens, ha se innen nem marad, se túl nem megy azon, ami az adott helyzetben elérhető.”²⁵

¹⁹ GÁBOR ANDOR: Ögy. cikkek. 385.

²⁰ NEMES DEZSŐ: A KMP harca 1919 augusztusától 1929 őszéig. Szikra, Bp. 1955. 25.

²¹ BÖHM VILMOS: Két forradalom tüzeiben. Bécsi Magyar Kiadó, 1923. 480.

²² LENIN: „Kommunizmus”. Művei 31. Szikra, Bp. 1951. 160—162.

²³ RÉVAI JÓZSEF: Marxizmus-népiesség-magyarország. Szikra, Bp. 1948. 73.

²⁴ GARAMI i. m. 222.

²⁵ GARAMI i. m. 211—238.

Garami álláspontja a forradalom után is a választójogi harcban nevelkedett opportunist szociáldemokratáé, aki régi mozgalmi reflexeivel azt sem veszi észre, hogy a tömegek osztályharca már 1918 végén és 1919 elején jóval túljutott a parlamenti-választójogi színvonalon. Kautskyra támaszkodó történelmi szemléletével nem veszi észre, hogy a munkásság államalkotó, a hatalom megszerzésére irányuló harca már 1919-ben kialakult, a burzsoázia segédcsoportává fokozná le a magyar munkásságot. Innen már csak egy lépés a húszas évek közepén kialakított szemléletéhez: a magyar munkásságnak a választójogért kell újrakezdenie a maga harcát, tehát Garami szerint azon a színvonalon, amelyen a valóságban a magyar munkásság már 1912 májusában túljutott!

Ezt az ortodox szociáldemokrata opportunistákat, a függetlenek, a *Világosság-csoport*, *Kunfi* és *Böhm* csak egy fokkal modernizálja. Visszautasítják a kommunistáknak azt a vádját, hogy az ő ingadozásuk miatt bukott volna el a Tanács hatalom,²⁶ elutasítják a jobboldali szocialistákét is, amely szerint utolsó mentőeszközként a noskeizmus módszereit kellett volna alkalmazni a kommunisták ellen, ugyanakkor ők sem látnak más perspektívát, mint a polgári átalakulását; „Az Októberi Forradalom kiindulási pontjához kell visszatérnie a magyar dolgozó osztályoknak. Nem ez a végcél. A munkásság a szocializmus felé törekszik. Azonban Október elkerülésével nem vezet út a szocializmushoz.”²⁷

A magyar kommunisták önkritikával vizsgálták saját hibáikat, amelyek az objektív nehézségek mellett a tanács hatalom bukásához vezettek. Leginkább a reformistákkal való egyesülést és a parasztkérdésben elkövetettüket emelték ki. A legtekintélyesebb magyar kommunista *Kun Béla* azonban szintén rosszul ítélte meg a Tanácsköztársaság után kialakult társadalmi helyzetet. „A második magyar proletárdiktatúráért” jelszó egyrészt hűséget jelentett a forradalmi eszmékhez, másrészt időszerűtlen volt, lehetetlenné tette a baloldal egységét. „A kommunista pártok forradalmi irányvonalát ismételtlen két irányból fenyegeti veszély: az opportunisták oldaláról és a „baloldali” elzárkózás oldaláról. A jobboldaliak, pl. Németországban és Csehszlovákiában az egységfront tömegmozgósító jelszavát a Szociáldemokrata Párttal való koalícióvá változtatták. A baloldaliak viszont elutasították az egységfront-taktikát és a forradalomra való várakozás álláspontjára helyezkedtek.”^{27a} A magyar munkásmozgalomban azonban nagyon sokáig a baloldaliság, a szektáság uralkodott.²⁸ Nagyon sok tényezőből tevődött össze: először is a nemzetközi kommunista mozgalom általános, Lenin szavával „gyermekbetegsége” volt, gyakorlati visszahatásként a szociáldemokraták opportunistaságára, s következett a forradalmi hullám idejének valóban éles osztályharcából, az intervenció és a szovjethatalom fegyveres küzdelméből, de eredhetett elméleti képzetlenségből is, Lenin kritikája *Kun Béla* és *Lukács György* a *Kommunizmusban* megjelent cikkeiről éppen ezt húzza alá: „Megkerüli azt, ami a marxizmusban a leglényegesebb, ami a marxizmus élő lelke: a konkrét helyzet konkrét elemzését.”²⁹ Lenin figyelmeztetése, hogy „meg kell hódítani és meg kell tanulni meghódítani minden munkaterületet és intézményt, ahol a burzsoázia befolyást gyakorol a tömegekre”,³⁰ azért is különösen nehéz feladatot jelentett a magyar kommunista vezetők számára, mert emigrációban éltek, nem érintkeztek közvetlenül a mozgalommal, mert a magyar kommunista párt illegális volt.

²⁶ GARAMI: Kezdjük elülről! Szocializmus, 1927. máj.

^{26a} Denkschrift an die Internationale Sozialistische Konferenz über die Rolle der ungarischen sozialdemokratischen Partei in der Räteregierung, überreicht, im Auftrage der sozialdemokratischen Emigranten (Gruppe Világosság) von den gewesenen Volkskommissären Wilhelm Böhm, Alexander Garbai, Siegmund Kunfi, Zoltan Ronai.

²⁷ BÖHM i. m. 480.

^{27a} A magyar munkásmozgalom története 1867—1945. Kossuth, Bp. 1962—63. 145.

²⁸ NEMES i. m. 41.

²⁹ LENIN i. m. 160—162.

³⁰ Uo.

A Kun-frakció legnagyobb hibája volt, hogy nem tudta az ellenforradalommal kialakult történelmi helyzetet konkrétan elemezni s ennek megfelelően határozni meg a követendő taktikát-stratégiát. Ami változás 1919 őszétől 1921-ig államhatalomban, társadalmi erőviszonyokban végbement, az annyira új és példa nélkül való volt Európában és a nemzetközi munkásmozgalomban, hogy nem hasonlított a századforduló francia erőviszonyaihoz, de még a bismarcki kivételes törvények időszakának munkásmozgalmához sem. A dzsentri-tisztek uralma a középrétegek megnövekedett szerepe, a hatalomra törő feudális nagybirtokosok, a megrémült és lojális nagytőke, a proletárdiktatúra által ki nem elégített parasztság földéhsége, a paraszt- és munkásvezérek árulása, a jogrenddel, parlamentarizmussal takaródzó ellenforradalom belpolitikailag roppant zavaros képletnek tetszett a húszas évek elején. Tegyük hozzá: Magyarország a volt antant országok szovjetellenes külpolitikai terveinek érdekszférájába esett. Az is rendkívül csalóka volt, hogy a magyar ellenforradalom Európa általános fejlődési irányától eltérően, a forradalmi hullám idején győzött, hogy Ausztria, a weimari Németország, Csehszlovákia demokratikus irányával ellentétben a parlamentáris fasizmust valósította meg.

Csoda-e, hogy ezt a bonyolult helyzetet az emigrációban élő kommunista vezetők nem látták világosan? A bécsi kommunista emigránsok közt voltak — elsősorban *Landler Jenő*, *Alpári Gyula* és *Lukács György* —, akik a magyar társadalmi erőviszonyok árnyaltabb elemzését kísérelték meg, időszerűtlennek minősítették az „új proletárdiktatúrát” jelszavát, nem helyeselték Kun Béla „támadó teóriáját”, amely szerint a proletariátus egy „kezdeményező kisebbség” bátor fellépésével bármilyen viszonyok közt véget vethet a tömegek passzivitásának”.³¹

A Landler-frakció hangsúlyozta a legális és illegális munka kombinálásának szükségességét, a tömegszervezetekben, különösen a szakszervezetekben végzett munka fontosságát is. Az elvi és taktikai nézeteltérések azonban nem maradtak a párt keretein belül, mindez a bécsi emigráció nyilvánossága előtt folyt. Különösen kiéleződött az ellentét a magyarországi párt-szerveket 1921 áprilisában ért súlyos veszteségek után. „Nézeteltérések jelentős mértékben a proletárdiktatúra idején elkövetett taktika értékelésében vetődtek fel.”³² A Kommunista Internacionálé II. kongresszusa és Végrehajtó Bizottsága is foglalkozott a KMP ügyével és feladatként tette a szakszervezetekben és falun végzett munkát s azt is, hogy „az emigráció legjobb elemeit összegyűjtse, szervezze, felvilágosítsa és fegyelmezze, hogy ilyen módon a feléledő magyar kommunista mozgalom számára megteremtse az agitációs erők tartalékát, valamint egy szervezeti alapot is”.³³ A hiba azonban mélyebben fekvő volt, mert az „új ideiglenes bizottság, amelynek Kun is és Landler is tagja volt, képtelennek bizonyult a határozat megfelelő végrehajtására. A frakcióharcok tovább folytak. Röviddel az új ideiglenes bizottság kijelölése után a Kun-frakció ragadta magához a *Proletár* szerkesztését. Válaszként a Landler-frakció megjelentette külön lapját, a bécsi *Vörös Újságot*. A frakcióharc nyilvános marakodássá fajult, amelyben az *elvi* ellentétek tisztázása továbbra is megoldatlan maradt.”³⁴ A Kommunista Internacionálé erre betiltotta mindkét frakció lapját, így ezek 1922 januárjában megszűntek.

A kommunista emigráción belül kitört frakcióharc azért volt különösen veszedelmes, mert akadályozta az itthoni pártépítő munka sikerét, nem eredményezte a baloldaliság felszámolását, rányomta bélyegét szövetségi politikájára, taktikájára, vitamódszerére, sőt hangnemerére is. Nem eredményezte azt a felismerést, hogy a népellenes Horthy-rendszer ellen nem elegendő a magyar munkásság legradikálisabb rétegére támaszkodni, hogy az illegalitás pozíciójából csak úgy lehet átfogni a nemzeti élet egészét, ha a dolgozó osztályok és rétegek napi érdekeiért való harcot összekötik a szocializmus perspektívájával, ha az ellenforradalmi

³¹ ARANYOSSI MAGDA: Alpári Gyula válogatott írásai. Kossuth, Bp. 1960. 35.

³² NEMES i. m. 38.

³³ Uo. 42.

³⁴ Uo. 43.

rendszer megbuktatása érdekében mindenfajta, legális, szociáldemokrata, paraszti, polgári ellenzékét összefognak. Nem eredményezte azt a felismerést, hogy a horthysta államrend keményebb (mert a munkáshatalom leverésében tapasztaltabb) a bonapartista vagy bismarcki államhatalomnál is.

Érdekes megfigyelni, hogy a *publicista* Gábor Andor, a maga jóval kisebb marxista felkészültségével is, mennyire sokrétűbben, alaposabban látta meg a horthyzmus „természetrajzát”, mint nem egy képzetesebb emigráns-társa. Az elkeseredett pátosz magas hőfoka, a személyeskedő-leleplező hangnem, tragikomikus humor még ma is sokszor elfedi előttünk a lényegét, azt, hogy ezek az írások világítottak rá először arra, hogy a horthyzmus a fasizmus első, véres jelentkezése volt Európa történelmének a színpadán.³⁵ A probléma részleteinek felismerése az írói publicisztikában ment végbe s nem a társadalmi cselekvés, a politika gyakorlatában, ez megint csak a gyengeség jele volt. Mert az elevenszemű, kitűnő vénájú Gábor Andor is csak a kép körvonalait látta, összefüggésbe hozni a részleteket, hathatós gyakorlati következtetést nem tudott levonni belőle. Ő sem maradhatott ment attól a baloldaliságtól, amely a bécsi kommunista emigránsok többségét jellemezte: „Harcban állunk, nem könnyelműen sodródunk bele és tudjuk, hol a helyünk. Kimódolt szövetségnél szorosabb az üldözöttek fegyverbarátsága. Mindenki ellenünk van, aki nincs velünk! És mi egy sorban harcolunk mindenkivel, addig, amíg a terrort akarja megsebezni. Mi falanxot alkotunk minden magyarral, aki úgy gyűlöli a rémségek Magyarországot, mint mi és mint mi, úgy sóvárogja Igaz-Magyarországot, a szívünkben és öklünkben élő édes hazát, amelyben megváltatunk.”³⁶ Álláspontja íme egyszerre tartalmazza a helyes gyakorlat csíráját és a hibás kiindulópontot. A következetes, elvi magatartás, a „falanx” alkotás nem az igazi elvi-szövetségi politika alapja-e, nem az egységfront, a népfront korai csírája-e? Mindezt azonban alapvetően veszélyezteteti a „Mindenki ellenünk van, aki nincs velünk!” jelszava, amely a szövetségi politikában csak a különbségeket, az elválasztó vonásokat hangsúlyozta, ahelyett, hogy az elvi álláspont leszögezése mellett az egyezőket emelte volna ki.

Hogy az emigrációban a marxizmuson belül végképp elvált egymástól reformizmus és kommunizmus, az elkerülhetetlen és szükségszerű lépés volt. Amikor *Kun Béla* első magyar nyelvű brosúrája megjelent Bécsben, rögtön éles támadás érte *Az Emberben*, elsősorban *Kunfi Zsigmond* részéről.³⁷ A hírlapi cikkek hangja ettől kezdve olyan személyeskedő, destruktív mindkét részről, hogy az elvi vitát teljességgel lehetetlenné tette. Ezért a kommunisták nem tudták a reformisták és centralisták hibás nézeteit nyílt vitában legyőzni, hiszen a maguk hibás elméleti kiindulópontja és az elmérgesedett hang miatt nem is volt vitaalap. Az 1918-as polgári forradalom és a Tanácsköztársaság tanulságairól, elvi értékeléséről szóló szociáldemokrata és kommunista nézetek végletesen, egymás mellett éltek és hatottak tovább, pusztán a hibákat erősítve, anélkül, hogy a kölcsönös elvi korrekciókra és okulásra mód nyílt volna.³⁸

Jászi Oszkártól Hatvány Lajosig a polgári radikális októbrista emigráció rokonszenvezett és együtt működött *Garami Ernő*vel, és a reformista szociáldemokratákkal, annak elvi alapja Jászi „legális marxizmusában” és Garami polgári szocializmusában rejlett. Ez a polgári-szocialista kommunistaelenes egységfront főleg a Garami—Lovászi által szerkesztett *Jövő* című lapban kapott teret. De a Bécsi Magyar Újságot és Kiadót is 1921 közepétől kezdve az emigráció polgári radikális csoportja: Károlyi Mihály, Hock János, Jászi Oszkár, Linder Béla és Szende Pál kapja kézhez. Bölöni György tanúsága szerint Károlyi Mihály, egy Zág-

³⁵ GÁBOR ANDOR: Bécsi levelek.

³⁶ GÁBOR ANDOR: Őgy. cikkek. 384.

³⁷ Kolozsvári Balázs (KUN BÉLA): Forradalomról-forradalomra; KUNFI ZSIGMOND: Balázs, ne hazudj. Az Ember, 1920. márc. 13.

³⁸ RÉVAI i. m. 73—74.

rábban tartott egyeztető tárgyaláson továbbra is a lap radikális kommunista szimpatizáns irányzatát helyeselné, mégis a Jászi—Szende-csoport kezébe kerül a lap irányítása.³⁹ Gábor Andor ettől kezdve ugyanolyan erővel támadja a Jászi-féle közéletet s később azt a polgári egységfrontot, amely a Károlyi Mihály által támogatott *Köztársaság* című hetilap körül csoportosult, mint korábban Horthyékát. Amikor Gábor Andor a progresszió „fakó színeit” jelentő polgári radikálisok nyugati „demokráciákba” vetett illúzióit, moralizáló antikommunizmusát bírálja, helyesen jár el és kritikájának helyes elvi-politikai alapja van. Amikor azonban Jászit ellenforradalminak minősíti és Károlyitól elvitatja a földosztás antifeudális programját, akkor Gábor Andor taktikátlanul, túlzó baloldalian, helytelen kiindulópontból vitatkozik.

Teljes politikai széttagoltság, számtalan apró frakció, a közös nyelv hiánya, konklúzió nélküli viták emléke, bizalmatlanság és türelmetlenség egymás iránt, ez jellemzi a bécsi magyar emigrációt 1925 őszén, amikor József Attila oda megérkezik. Lapjaik megszűntek, mindössze *Kassák Mája* és *Fényes Samu Diogenese* tengődik még, szomorú és bizonytalan annak a sorsa, aki haza vágyik. A Horthy-rendszer előtt nem kompromittáltak közül többen már 1923—24-ben csendesen hazatérnek, a kommunisták nagy része Moszkvába, Berlinbe, New-Yorkba utazik tovább. A többség azonban még vár, 1925 folyamán a magyar lapok több ízben megpendítik az amnesztia lehetőségét . . .

1925 szeptemberében a KMP és az MSzMP vezetőinek letartóztatásával újból a Horthy-rendszer antidemokratikus, munkásellenes politikájára terelődik az emigránsok figyelme.⁴² Elképzelhető, milyen elborzadó érdeklődéssel vehették körül a fiatal költőt, aki magáról is azt állította, hogy „Horthy hatóságainak üldözése elől menekül”,⁴¹ s friss szemtanúként számolhatott be a rendőrterrorról. Az irodalom ügyeit is számon tartó emigránsok hírből már ismerték, hiszen a *Lázadó Krisztus* című verséért indított sajtóper a magyar lapok mindkét tárgyalás alkalmával ismertették. „Bátor viselkedése a bíróság előtt megnyerte számára az emigráció szimpátiáját.”⁴²

Hogy ez valóban így történt, azt József Attila Bécsből írt levelei is igazolják. Nagyon sok embert ismert meg ott későbbi elvtársai, irodalmi harcostársai, vagy éppen ellenfele közül, az újabban felbukkanó emlékek, dedikációk is ezt igazolják. Kivel, pontosan mikor ismerkedett meg, azt manapság már csak hozzávetőlegesen lehet megállapítani. „Tömeggé ritkán verődünk össze — írja *Németh Andor* —, inkább csak temetéseken, de voltak látogatott emigránshelyek, kisvendéglők különszobái, kávéházak, ahol mindig talált az ember ismerőst, akit megszokásból még mindig elvtársnak szólított. Három ilyen helyre emlékszem. Az egyik az *Opera kávéház* volt, a másik a pesti Otthon Kör atmoszférájára emlékeztető *Heim-Klub*, a harmadik az *Atlantis*.”⁴³ Ez utóbbi a Schwarzenberg téren feküdt, a Ringre néző tágas ablakokkal. Bár az emigráció minden frakciójának megvolt a maga kávéháza, ez eléggé semleges terep volt, benne tanyázott *Kassák Lajos* a *Ma* megmaradt gárdájával, itt volt található *Fényes Samu*, a *Diogenes* szerkesztője. A kommunisták nem szívesen látogatták vegyes közönsége miatt.⁴⁴ *Atlantis* „elsüllyedt világ — beillett jelképnek — emlékszik vissza Nádass József —, a háború utáni zavaros, kapkodva élni kezdő osztrák főváros mindenféle szabad és szabados népsége zsinatolt körülöttünk. Emigránsok, nehezen élő, gyökeretlenül bolygó fiatal és öreg emberek, kaland után igyekvő lányok és fiúk, vitázók és kártyások, üzletelők és világ-

³⁹ DIÓSZEGI ANDRÁS: Gábor Andor: Tanulmányok a magyar szocialista irodalom történetéből. Szerk.: Szabolcsi Miklós és Illés László. Akadémiai Kiadó, Bp. 1962. 194.

⁴⁰ NEMES i. m. 66.

⁴¹ KOVÁCS GYÖRGY: Bécsi emlékek József Attiláról. JA Emlékkönyv. 150.

⁴² NÉMETH ANDOR: József Attila és kora. Csillag, 1948. febr. 21.

⁴³ NÉMETH ANDOR: József Attila, Cserépfalvi, Bp. é. n. 36.

⁴⁴ SÁNDOR PÁL: EK, 310.

megváltók, próféták, apostolok és kalandorok, és ezenkívül feltűnési viselkedésben szenvedő, nyugtalan polgárok . . . gyülevészkedtek körülöttünk.”⁴⁵

Minden bizonnyal itt ismerte meg legrégebb és legállandóbb barátai egyikét, vitatársát és műveinek értő népszerűsítőjét, *Németh Andort*. E furcsa és kedves egyéniségű esztéta, a világirodalom, a francia kultúra kitűnő ismerője, huszonnégy éves fiatal tanár volt, amikor egy tanulmányútján Franciaországban érte az első világháború. Amint a kitűnő *Fekete Kolostorban* olvashatjuk, *Kuncz Aladár*ral együtt szenvedte végig a *Noirmoutier* várában és *Ile d'Yeu* citadellájában az öt esztendeig tartó francia internálás léleksorvasztó bizonytalanságát. Amikor innen kiszabadult, a Tanácsköztársaság idején, tanácsosi beosztást kapott a bécsi magyar követségen. Alighogy munkába kezdett, győzött az ellenforradalom s ő ismét hazátlan lett hét esztendőre. Különös egyéniségét ezek az élmények határozták meg elsősorban: „ . . . nem tartozott a harcosok közé . . . Par excellence szemlélődő lény volt — enyhe csodálkozással vette tudomásul az emberi szenvedélyeket, általában érdeklődéssel kísérte a politikai és egyéb szenvedélyektől diktált cselekedeteket, próbálta is őket megérteni, de sohasem osztozott bennük igazán. Volt benne valami Schlemil-szerű, úgy viselkedett, mint aki elvesztette az árnyékát, létének egyik dimenzióját; mint aki elvesztette emlékeit s most igyekszik őket rekonstruálni”⁴⁶. Páratlan irodalmi műveltségével minden nemes írást fogékony volt, az újabb költők közül Claudel, Apollinaire-t szerette legjobban. Maga is írt verseket, de tehetsége leginkább az intuicionista-freudista, szellemes miniatűr-esszéikben nyilvánult meg legjobban. Egy ideig Kassák köréhez tartozott, anélkül hogy teljes mértékben osztotta volna nézeteit. Kicsit lenézte benne az autodidaktát. Egyébként jóformán minden bécsi és utódállamokbeli magyar lap irodalmi rovatába dolgozott. Talán mert maga is költőnek indult, minden eredeti és művelt tehetséghez vonzódott. Érthető, hogy József Attilát is hamar megszerette és már Bécsben elváihatatlanok lettek.

A másik jóbarát a legtermékenyebb magyar műfordítók egyike, a kitűnő *Gáspár Endre*. A debreceni hírlapíró tevékenyen részt vett a forradalomban, ezért kellett emigrálnia. Bécsben elsősorban műfordításaiából élt, színházaknak, könyvkiadóknak dolgozott, számtalan magyar író tőle szólaltatott meg a húszas években németül, angolul. Szabad idejében szívesen verselt, az expresszionizmus vonzotta leginkább. A *Ma* köréhez tartozott, a folyóiratban számtalan verse, fordítása és cikke jelent meg. Eckermannja volt *Kassáknak*, 1924-ben megjelent tanulmánya több megállapításában Kassák megfogalmazására lehet ismerni.⁴⁷ József Attilát egyszerre szívébe fogadta, a fiatal költő gyakran fordult meg döblingi családi körében, ahol sok honfitársával találkozhatott. Mindkettőjük számára hasznosan vitakoztak az avantgard formaproblémáiról, József Attila még Párizsból s ír neki ilyen tárgyú hosszú levelet.⁴⁹

A kávéházi asztaltársaságokon kívül az emigráció ekkor már ritkán verődött össze nagyobb csoportokba. Nádass József úgy emlékszik, hogy 1925 „telén” a Diogenes 50. vagy 100. számának ünneplése alkalmából „bált” rendeztek. „Ezúttal eléggé pártkülönbség nélkül jöttek el. Voltak ott kommunisták, voltak ott a „Garbai-frakcióból”, a „Világosság”-csoportból, a polgári radikálisokból, vegyesen. Az Alserstrasse és a Schloßelgasse sarkán levő Schlüsselhof-kávéház szuterén helyiségét kaptuk meg félig ingyen . . . Az estét műsor vezette be, a zene-számok között Reinitz Béla maga zongorázta és énekelt Ady dalait, a versmondók között volt József Attila is.⁵⁰ Nádass emléke szerint nagy sikere volt, olyan emberek dicsérték, mint Lukács György, Ignóty, Balázs Béla, Lesznai Anna. *Fényes Samu* beszámol róla folyóiratának 1925. okt. 10-i számában: „A *Diogenes-est*. Bécsi íróársaim megünnepelték a Diogenes

⁴⁵ EK, 158—159.

⁴⁶ FEJTŐ FERENC: *Németh Andor*. Látóhatár, 1954. máj. 164.

⁴⁷ GÁSPÁR ENDRE: *Kassák Lajos az ember és a munkája*. Bécs 1924.

⁴⁸ FRANK LÁSZLÓ: *Magyar műfordító az emigrációban*. Nagyvilág, 1962/12. 1868.

⁴⁹ Petőfi Múzeum.

⁵⁰ EK, 160—161.

100-ik számát estéllyel, amelyen *Németh Andor* felolvasott, *Simon Jolán* szavalta *Kassák Lajos* verseit, *Marx Marion* énekelt. *Zuckermanné* asszony kísérte zongorán, *Fényes Samu* beszélt, *Hajnal Jenő* konferált. Rabzubbonyban szmokingja fölött. Mint ahogy illik. Ünnepi hangulatban összekerültünk, hogy affölötti áhítatunkat tolmácsoljuk, hogy idegenben sikerült a 100-ik számig eljuttatni a magyar kultúra egyetlen szabad tolmácsát és egyetlen kultúrharcosát, illik az örömünk fölé az otthoni rabság szimbólumául odatenni a rabzubbonyt... Másnap még áldomásra is összejöttek egy kisvendéglő nagytermében, bizony a csudák korát éljük, az is meglelett.”⁵¹

Nincs kizárva, hogy ezen az estén József Attila is részt vett, hanem Fényes Samuval, Lesznai Annával, Lukács Györggyel minden bizonnyal 1926 áprilisában került közelebbi kapcsolatba.

A Diogenes-est sikere is mutatja, hogy Fényes Samu mennyire köztiszteltben álló egyéniség volt a legkülönbélebb frakció szemében. A hatvanas éveiben járó emigráns fiatal korában Kassán, majd Budapesten volt ügyvéd, radikális polgári ateista, vezetője volt a Szabadgondolkodók egyesületének, amelyből a Galilei Kör is kinőtt. Számos színművet írt, mint filozófus Darwin, Haeckel, Ostwald híve, a monista materializmus hírdetője. Antiklerikális propagandájáért a Tanácsköztársaság bukása után bebörtönözték, holott semmi hivatalt nem viselt. Kiszabadulása után Bécsbe emigrált, ahol 1923 júniusában indította meg *Diogenes* című hetilapját, a másfél éves, narancssárga borítójú kis füzet formáját, amelyet nagyrészt maga írt, szerkesztett, tördelt és terjesztett, nagyrészt a Felvidék szabadgondolkodó értelmiségi köreiből. Lapjában főleg antiklerikális propagandát folytatott, szerinte „A fekete veszedelem fenyegetőbb, gonoszabb, mint a fehér, a klerikális veszedelmesebb, mint a sovinizmus meg a reakció, mert magában egyesíti valamennyit.”⁵² Nézetei a polgári liberalizmus legjobboldalibb, rendkívül eklektikus változatát képviselik, antikommunista volt, de gyűlölte a jobboldali szociáldemokrácia meghunyászkodását is. Legfőképpen a Horthy-rendszer klerikális-nacionalista antiszemitizmusát támadta. Magyarorságon belül is a zsidó népiség öntudatos hírdetője, bár mindig elhatárolta magát a cionizmustól.

Lapjában zsidó tárgyú regényeket írt (Jidli második változása), de megszólaltatta — egyébként mindenfajta szerkesztői koncepció nélkül — az emigráció minden irányzatát. Így *Lesznai Annát*, *Hernádi (Herz) Györgyöt*, *Kassák Lajost*, *Komlós Aladárt*, *Németh Andort*, *Barta Lajost*, *Kaczér Illést*, *Cziffra Gézát*, *Sebesi Ernőt*. (Külön érdeme a kis folyóiratnak, hogy itt jelent meg több folytatásban *Balázs Béla*: A lírai érzékenységről — azóta méltatlanul elfeledett, finom, gondolatébresztő líraeméleti tanulmánya.)

Minden bizonnyal *Németh Andor* ismertette meg a fiatal költőt *Fényes Samuval* 1926 tavaszán, mert az első, tőle közölt vers, a *Tiszta szívvel* a *Diogenes* 1926. ápr. 10-i számában jelenik meg. Május 8-i számban újabb két költeményt, *A rák* és a *Páncélvonal* címűeket közli. Ezután következhetett az az est, amelyre *Nádass József* emlékezik, ugyanez a szám hirdeti május 15-re Fényes Samu szerzői estjét az Arkaden Caffé helyiségében (Universitäts-gasse és Reichstrasse sarkán), *Németh Andor*, *Balázs Béla*, *Gáspár Endre*, *Lorsi Ernő*, *Gáspár Endréné*, *Lesznai Anna*, *Barta Lajos*, *Hajnal Jenő*, *Reinitz Béla* közreműködését ígérve.

Bizonyára ez alkalommal fogadták szeretetükbe, dicsérték költészetét a *Nádass* által felsorolt igényes írók, és ettől a dicsérettől elragadtatva írta meg *Fényes Samu* a maga kritikáját — az elsőt, amely József Attiláról az emigrációban megjelent — a *Diogenes* május 22-i számában: „*József Attila*. Ehhez a névhez hozzá kell szokni szaporán, mielőtt a fejünkre nő, mert hogy nőni fog, nagyra, virágossá, igazi költővé, azt olyan biztosra vezem, hogy senki sem verheti ki a fejemből.

⁵¹ *Diogenes*, 1925. okt. 10.

⁵² *Diogenes*, 1923. 6. sz.

Hús-huszonegy éves alföldi magyar fiú, egészséges paraszttörzsökről, fajtartó szívós tőkén virágos ág. A pennája földszagú, szája tilinkóra csücsörítve, szívében tiszta hitek s nagyotakarások tüze nyelvel a magasba, fejében meg ott motoszkál, incselkedik a mese. Bús-szemű fiúvá nőtt gyerek, ki tátott szemmel néz bele a világba, amelytől sohasem riadoz, mert olyan egészségesen tud nevetni, hogy a félsz sohase tud hozzáférdközni. Mitől félne ő, mikor olyan nagyra taksálja magát! Hisz a maga istenében, segítségét nem igen könyörgi, inkább ő biztatja, ne féljen:

Ha nevetnél, én is örülnék,
Vacsora után melléd ülnék,
Te az én szívemet elkérnéd,
S én hosszan sok szépet mesélnék.

Egy más helyen meg így énekel az istenről:

Most már tudom őt mindenképen,
Minden dolgában tetten értem.
S tudom is, miért szeret engem,
Tetten értem az én szívemben.

... Egy vers miatt, melyet a *Diogenes* nyolcadik számában közöltünk, menekülnie kellett Magyarországról. Ott most a káromkodó impotensek és a svábból vedlett rokkantak legelik a helikoni berkeket, nagyítóüveggel, messzelátóval kell felkutatni a tehetségeket, hogy kiüldözhessék. Így került Bécsbe. Hát Bécs nem először nevel költöket a magyar népnek . . . ”

Stilizált kép ez József Attiláról, a népköltészet hagyományát folytató s nem az avantgard költő, de benne van *Nádass* emléke is: „Ezen az estén, éjszakán nagyszerű hangulatban volt. Soha ilyen jókedvűnek nem láttam. Táncolt, énekelt. Nem volt különösen jó hangja, de a dallam lényegét kifejező. És amikor — már jóval éjfél után — valami vidám népdalra zendített rá, a körös-körül hejehujázó, emelkedett hangulatú többiek lassan elcsendesedtek. Valamennyien a fiatal, rossz ruhájú fiú énekét hallgattuk. Amikor bevégezte, újrátattuk.”⁵³ A rosszruhájú, fiatal magyar költő egy rövid időre a szívükbe lopta a kényszerűségből elhagyott hazát. S azt a tiszta gyermekies, bursikoz öntudatot, amelyet Fényes Samuhoz hasonlóan csak a *Korda Vince* festette kép őrzött meg ilyen finoman.

Lesznai Annával történt megismerkedését így adja elő egy minden részletében hiteles, 1928-as cikk: „... idősebb munkások segíteni hívták egy költőzködéshez. Mialatt cipelte a bútorokat az első emeletről, Ady verseket szavalt. A bútorok tulajdonosa, Lesznai Anna neves magyar költőnő, meglepetten felfigyelt és beszédbe elegyedett az Ady-verseket szavaló munkással. Néhány nap múlva elvitte Hatvany Lajos báróhoz, s ekkor végre felvirradt József Attilának. A báró támogatta, meghívta Hatvanba nyaralni . . .”⁵⁴

A jómódú költőnő szíve bizonyára a sanyarú sorban élő értelmes fiatalemberen esett meg először, hiszen amikor közelebből megismerte, több szempontból is rokonszenves lehetett számára. A gazdag polgári család elvitathatatlannul tehetséges sarja a Nyugatban tűnt fel a boldog asszonyiságot sugárzó verseivel:

Az élet rakott asztalánál
Sokszor jóllakva laktam én
S ha meghalok, leszek elégült
Maroknyi rög a föld ölén.

⁵³ NÁDASS, EK, 161.

⁵⁴ A Hét, 1928. máj. 4. — a történetet innen vette át több más cikk szerzője, JÓZSEF JOLÁN is.

Napfényben, könnyben, csókban jártam
Friss életek fakadtak bennem.
Betelt szemekre zárul pillám
Majdan, ha innét el kell mennem.

Nem mulok el koldusszegényen,
De úgy, mint hálás ősz estek,
Mint ünneplátott gyermek napja
S magok, kik termő földbe esnek.

(Sírversem boldog napon)⁵⁵

Ha megismerte a fiatal költő istenes és szegényember-verseit, bizonyára egyszerre mozdult meg benne a gazdag részvétje és a saját törekvéseivel rokon vonásokra figyelő költő öröme. Hiszen a világnézet, életszemlélet alapvető különbségén túl a maga stilizáltan-népies, szecessziós költeményeihez hasonlóknak érezhette a fiatal költő üde népiességét. Mindenesetre segíti, anyai barátságába fogadja a fiatal költőt, három hétig vendégül látja, megajándékozva ruhaneművel, megismerteti a maga társaságával, Balázs Bélával és Lukács Györggyel, és elviszi unokatestvérének, *Hatvany Lajos*nak lainzi kastélyába.⁵⁶

József Attila számára azonban még nagyobb öröm, hogy nemcsak *Lesznai Annának*, hanem *Balázs Bélának* és *Lukács Györgynek* is tetszenek a versei. Sugárzó örömmel jelenti nővérének levelében: „Itt említjük meg, hogy *Lesznai Anna*, *Balázs Béla* és *Lukács György* igen nagy költőnek tartanak, különösen az utóbbi — mint az első világirodalmi — nem kozmopolita! — kvalitásokkal rendelkező proletár-lírikust. . .”⁵⁷

Egészen bizonyosan tudja, hogy *Lukács György* (hiszen ismeri *Landlert* és *Alpárt* is) a kommunista párt egyik vezetője, ideológusa, aki esztétikai tekintély a német irodalomban is. *Kassák Lajos* szerint „Ettől a társaságtól sokat tanult és nagy biztatással segítették fejlődése útján. Nem annyira a költészet, mint inkább a filozófia és társadalomszemlélet útvesztőiben voltak segítségére Lukácsék.”⁵⁸ *József Attila* egész életében tisztelettel emlékszik *Lukács Györgyre*, az általa szerkesztett *Valóságban* részletet közöl *Goethe-könyvéből*, amikor magyarul még meg

⁵⁵ Édenkert. Kner Izidor, Gyoma 1918. 135.

⁵⁶ SZÁNTÓ JUDIT egy visszaemlékezésben (Csillag, 1956 : 371.) idézte *József Attila* kikapadást rossz anyagi helyzetük miatt : „A lelkiismeret szavát felébresztem bennük, azért még nem érdemlem meg a nyomort, amiben élünk. Mert úgy-e mi nyomorban élünk? Igaz, ez is viszonylagos, mert ha életünket a *Ferencvároshoz* viszonyítom, akkor talán jobb, mint az övék. Azonban ha azt a kört veszem, akik között mint költő jelen vagyok, hát persze nyomorgunk. Kérdezd meg *Lesznai Annát*. Úgy van az, ahogy *Kafka Margit* az édesanyjához írt levelében megírta a 18-as forradalom idején. Hogy érthetné meg ezt *Lesznai Anna* tizezer hold birtokával, ha abból a cseh demokrácia le is faragott, de még mindig jut a fölös haszonból — ha kell — tíz szobára való reprezentálásra. Jó barátainknak hiszik magukat, de még soha nem mondta *Lesznai Anna* : hát *Attila*, nem jönnél le *Körtvélyesre*? Ahova minden körülötte nyüzsgő barát eljutott. Ez miért van, *Judit*?”

LESZNAI ANNA e visszaemlékezésén felindulva, így írta le a maga bécsi emlékeit a költőről : „*Attilát* 1926 vagy 1927 ősze óta ismertem. Mindjárt megbarátkoztam vele és nagyon megszerettem verseit. Akkor még jókedvű, kedves gyerekeMBER volt. Egyszer nálam lakott Bécsben — és szegény annyi férget hozott a lakásba (még ruhatetűt is), hogy fertőtleníteni kellett utána. Ennek egy háziasszony sem örül, de sohasem említettem neki. Lehet azonban, hogy ezért félttem kissé szállóvendégnek meghívni. Ennek ellenére meghívtuk *Körtvélyesre*. Tudom, hogy nem hívtuk meg minden nyáron, mint néhány közelebbi és meghitt barátunkat. . . *Férjem*, *Gergely Tibor*, biztosan tudja, hogy *Attilát* is hívtuk egyszer-kétszer. Már nem emlékszem, miért nem jött el. . .” (*Látóhatár*, 1956. szept.—okt. 269—270. *LESZNAI ANNA*: *József Attila és Lesznai Anna*.)

⁵⁷ JÓZSEF JOLÁN: 255.

⁵⁸ *Körtárs*, 1962: 1809.

sem jelent, ismeri Thomas Mann melegen elismerő megjegyzését *A lélek és a formák és A regény elmélete* c. műveiről. Lehetetlen azonban elképzelni azt, hogy 1926 tavaszán—nyarán a fiatal költőt legjobban izgató avantgard esztétikai problémák szövege ne kerültek volna. Ismeretes Lukács György álláspontja az expresszionizmussal kapcsolatban, hiszen a harmincas években több polémiát folytatott német írókkal. Nos, ezek a nézetei már a húszas évek közepén kialakultak, ha kissé merevebb, árnyalatlanabb formában is: „A művész az életet *közvetlenségében* éli át. A művész tragédiája a polgári társadalomban éppen az, hogy ennek a közvetlenségnek az alapja (művészi beállítottság a valóságra) megrendül, lehetetlenné lesz téve.”

A polgári társadalom fejlődése az emberi aktivitást, az emberek egymáshoz való viszonyát (a költészet anyagát) lehetetlen módon absztrahálja. Minden igaz költészet a kor kritikája. A modern költő, ha kora kritikusa akar lenni, az absztrakt és művésziileg is lehetetlen kritikái hibákban fog megrekedni, mert a polgári öntudatban az egész társadalom mint absztrakt fogalom van elkönyvelve. Ha pedig — művészi okokból — ettől az egész absztrakt összességtől eltekint és kizárólag a konkrét egyes jelenségekhez fordul, akkor — művésziileg — a szürke és sivár polgári mindennapiság trivialitásában fog megrekedni. Művészi lelkiismerete lehetetlen kívánt: egyezhetetlen dolgok összehozását (Hebbel, Ibsen, Tolsztoj, Hauptmann). A polgári társadalom fejlődése a költő létét is problematikussá teszi. A társadalom kapitalizálódása a költészet, művészet-iránti igaz élő szükségletet egyre illuzórikusabbá tette. A költő egyre jobban nem tudja, hogy kinek ír? És ha ezen szociális gyökértelenségét a *l'art pour l'art* gögös teóriájába menti át, akkor ez csak kétségbeesett önámítás, amit a becsületes művészek józan óráikban keservesen belátnak (Flaubert), de ami a kisebbeknél és a kevésbé becsületeseknél karaktert = művészt — korrumpáló önámítássá fokozódik (Wilde, D' Annunzio, Hoffmannsthal).

A művész ezen szociális gyökértelensége együtt jár a művészet belső gyökértelenségével. A kapitalizmus, amikor az emberi kapcsolatokat absztrahálja, nemcsak a költészet anyagát pusztítja el, de szétrombolja a formákat is. A tendenciaművészet, mely szociális és művészi szempontból nézve egyformán ellenlábas a *l'art pour l'art*-nak nem talál kivezető utat a *l'art pour l'art* labirintusából. Mert mindaz a „tendencia”, ami kéne, hogy a költészet anyagát és formáját meghatározná és ami a polgári életben, polgári szempontból lehetséges is — mint absztrakt romantikus utópia vagy olyan magasan lebeg a való élet felett, hogy az élettel sohasem kerül organikus művészi kapcsolatba (a késői Ibsen, de Georg Kaiser és Toller is) vagy pedig: a banális polgári élet olyan triviális mindennapi problémáit tartalmazza, melyek művészi magasságba sohasem lendülhetnek. A proletariátus. . . a kommunizmus első stádiumában is egy olyan világban él, melynek alapszerkezete minden változás dacára is a kapitalizmus struktúráját hordozza. Az a megrázó forradalmi átalakulás, amit együtt élünk meg, a közvetlen érzéki valóságon (tehát a költészet anyagán és formáján) az első pillanatra kevesebbet változtatott meg, mint ahogy azt az ember felületesen elgondolta. Ez „magyarázza” meg azon intellektuelek „csalódását” akik az orosz forradalomtól várták speciális életnyomoruk azonnali megoldását.”⁵⁹

Mintha csak ugyanezt a problémát folytatná Balázs Bélának a modern költészetről adott áttekintése: „Az emberi közösség nem teremtő princípiuma, hanem témája ennek a költészetnek, éppen úgy, mint ahogy a kubista és minden konstruktivista festészetnek *témája lett az anyag*. Evvel a perverzióval történt meg a teljes dematerializáció. Mikor a művész saját anyagával tudatosan szembefordul és azt a téma, az eszme disztanciájába tolja, akkor távolabb van a valóságtól és az embertől, mint valaha a naiv individualista és impresszionista volt.”⁶⁰

Mindkét vélemény a realizmus alapvető elveinek védelmét jelenti egy olyan korban, amikor az avantgard irányzatok az irracionalistáknak elötrébe s lemondtak a valóságábrá-

⁵⁹ LUKÁCS GYÖRGY: *A L'art pour l'art*. Korunk, 1926. 473.

⁶⁰ BALÁZS BÉLA: *A lírai érzékenységről*. Diogenes, 1923. 15. sz.

zolás igényéről és lehetséges költői eszközeiről. A világnézet szerepét hangsúlyozzák az izmusok kaotikusan kavargó áradatában. Mindketten a hagyományos költői formakincs szerepét hangsúlyozták a fiatal költő előtt, Balázs Béla különösen a népi hagyomány felhasználható-modern lehetőségeit is, s hatása ott van József Attila bécsi versein. „Fent említett urak — folytatja derűs örömmel a fiatal költő beszámolóját nővérenek — különös tekintettel a „Die Weltliteratur, wie sie ist und sie sein soll”-ra — közös levelet írtak Kner Izidornak, hogy J. A. könyvét kiadja. . .”⁶¹ Kner Imre levelezéséből azóta valóban előkerült, Balázs Béla írta: „Itt küldök neked egy kötetre való verset *legmelegebb* ajánlásommal, József Attila nevű egészen fiatal és *roppant tehetséges* költő versei. Bájos frissesség, színes sokrétűség és mindig meglepő spontaneitás. Nagyon örülnék, ha kiadnád ezeket a verseket.”⁶² Kner Izidor kitűnő gyomai műhelyében jelent meg 1919 előtt Balázs Béla, Lesznai Anna és Lukács György több műve is.

Ilyen előzmények és elismerés után jutott a fiatal költő *Hatvany Lajos* bécsi környezetébe, aki az ötezerholdas lainzi vadaskert Erzsébet királyné által építtetett kastélyának földszintjét bérelte. Itt látogatta meg *Hatvanyt* sokszor több író társa, így *Juhász Gyula* is, aki 1926 májusában és júliusában is járt Bécsben. Első útján minden bizonnyal *József Attila* is kalauzolta *Zöld Ferenc* dr. emléke szerint *Juhász* egy Ady-előadáson a közönség biztatására fel is szólalt, s ekkor *József Attila* társaságában érkezett oda.⁶³ *Hatvany Lajos* egy-két hétre a lainzi kastélyban is vendégül látta *József Attilát*, itt hívta meg *Hatvany* nővére, *Hirsch Albertné* nyárra, a hatvani kastélyba, ő szerzett aztán pártfogót a költő párizsi útjához is. *Hatvany Lajos* barátai között ismerkedett meg *Ignotussal* is, *Ignotus Pál* *Karinthy Frigyes*, *Fényes László*, *Reinitz Béla*, *Németh Andor* társaságában emlékszik rá: „. . . úgy láttam viszont a *Hermes-villában*, mint az emigráció deres fejű szellemi nagyjainak fiatal kedvencét.”⁶⁴

Kassák tanítványa

Nemcsak a különböző szocialista tanokkal ismerkedett Bécsben, hanem nagy szellemi mohóságában szinte valamennyi lehetőség vonzotta, amit a szabadabb légkörű város csak kínált számára. Többek között matematikai, esztétikai, lélektani kérdések foglalkoztatták, Freud előadásait hallgatta, Croce könyvét olvasta. Egyetemista barátai féltették a szétszóródástól s mindenképpen a költészetre igyekeztek szorítani.⁶⁵ Galamb Ödönnek, kedves makói tanárának azt írja, hogy életét anyagi okok irányítják a magány s e sokirányú elfoglaltság felé: „Rájöttem a nagyság tudatára, az én, az ember nagyságára és a kereszténység sarkalatos tévedésére, továbbá az egyenes és a görbe lényeges különbségére, amiket így hamarjában körülményes volna előadni, különösen ha hozzávesszük a transznegatívumról szóló elméletemet. . . ezt a transznegatívumot természettudományosan is lehet igazolni, a művészettel kapcsolatos elgondolásaim juttattak oda, hogy most már a fizika nyelvén kifejezve jelen van egy másik *Universum* is.”⁶⁶

Ezek a kaotikusnak látszó, szinte egymásba torlódó problémák egyrészt a lázas, elméletileg zűrzavaros korszakból, másrészt a mindebben a maga útját-küldetését kereső kamaszköltő egyéni gondolataiból következnek. A zseni-kultusz és a kollektívhoz igazodó művészeszmény, *Krisztus-póz* és a konstruktivizmus „kollektív individuum” ideálja kavargó a fiatal költő problémái mögött. „Légy egy fűszálon egy pici él s nagyobb leszel a világ tengelyénél”; „hiába füröszöd önmagadban csak másban moshatod meg arcodat” — a második kötet, a *Nem én kiáltok* gondolatai gyűrűznek itt tovább, a közösség eszméje, amely természetesen

⁶¹ JÓZSEF JOLÁN: 255.

⁶² SÁFRÁN GYÖRGYI—SZIJ REZSŐ: Kner Imre leveleiből. It, 1961 : 160.

⁶³ Vö. Péter Lászlóhoz írt levelével. ItK, 1962. 96—98.

⁶⁴ IGNOTUS PÁL: Csipkerózsza. Haladás, 1947. aug. 21.

⁶⁵ DR. SZŐKE SÁNDORNÉ (Abramovits Irén) szíves szóbeli közlése.

⁶⁶ GALAMB ÖDÖN: Makói évek. Bp., 1941. 67.

⁶⁷ Uo. 68. l.

még nem jelenti a munkásmozgalomét, de túl van már a „kereszténység sarkalatos tévedésén” is, hogy a szeretet — profán és inkább tolsztojánus értelmezése — segítségével kell egyesíteni a háború után szeretet-hiányban didergő és széttagolt emberiséget. Nietzsche, Tolsztoj, Einstein, Marx, Ramus frissen olvasott gondolatai mosódnak egymásba és egyfajta morális szemléletmódba — ez az etikai magatartás, erkölcsi kiindulópontú kritika egyformán jellemző a forradalmak bukását követő nagy eszmélkedés idején a polgári liberalizmus (Jászi Oszkár, Hatvany Lajos) és az avantgard (Kassák és köre) gondolataira, s a bolsevizmust bíráló érveire is. József Attila felfogásában a másik Univerzum nem természettudományos értelmű, a jövő társadalmá s az új művészet világa, amely „egyensúlyban tartja” az ellenkező pólusú rendszert, a kapitalizmusét. Az Einstein-féle általános relativitáselmélet nagyon népszerű volt a húszas évek szellemi zűrzavarában a művészek, humán értelmiségiek között is. Sokan magyarázták olyanok is, akik természettudományos jelentőségét alig értették, ez a nagyszerű fizikai felfedezés — mint korábban Mach és Avenarius eredménye — a filozófia és a szellemtudományok területén határozottan idealista irányban hatott, filozófiai magyarázatai csak a szellemi zűrzavart fokozták, a legtöbb laikus az anyag „eltűnéséről” beszélt az elmélet kapcsán. József Attilát is nagyon izgatja, természetesen ő is esztétikai-erkölcsi problémáihoz igazítja, de természettudományosan is igen érdekesen gondolja tovább, alkalmazni és igazolni próbálja, érdekes gondolatmenetében sok a naivitás, hiszen a végtelent nem matematikai absztrakciónak, hanem konkrétan, mennyiségileg létező kategóriának fogja fel.

Egyedüllétről és szegénységről panaszkodik Galamb Ödönnek írt levelében, megértő barát hiányáról, aki „rettenetesen sok és gyorsan fölburjánzó gondolatában segítené rendet teremteni. Olyan vagyok önmagamnak — írja —, mint egy belső nap, melytől egyforma sebességgel nő a folyó, a madár, a lótetű és a hínár”⁶⁷ — ki tudná a még kaotikus, de már tisztuló szellemi világát mindennél jobban jellemezni?

Növekvő nyugtalanságáról, káosszá égett világról ír Osvát Ernőnek is, novemberi leveleiben.⁶⁸ A Nyugat nagyra becsült szerkesztője legutolsó találkozásukkor „torzszülötteknek” nevezte szabadverseit, ez az őszinte kritikai megnyilvánulás annyira letörte, hogy úgy érezte: fölösleges és tehetségtelen. Pedig az otthontalanság, a Bécsben való elhelyezkedés nehézségei, s az általános emigráns-„pszichózis” mellett annak az esztétikai válságnak volt csupán a megnyilvánulása, amelyet a Kassák közvetítette dadaizmus-konstruktívizmus okozott költészetében. Az avantgardizmust nem helyeslő, konzervatívabb ízlésű kedves makói tanárai, ha udvariasabban is, de ugyanígy nyilatkoztak bécsi költeményeiről. „Még mindig a pihenőidőnél tartasz?” — kérdezi Galamb Ödön, Espersit pedig tréfásan a „paralízis jeleiről” érdeklődött.⁶⁹

Számára azonban szükségszerű, szubjektíven is komolyan vett iskolát jelentett az avantgard korszak, amelyhez Bécsben még közelebb jutott. 1926 eleji leveleiben megelégedéssel ír költeményeiről — Espersitnek egyenesen azt, hogy „új versei igen kitűnők” —, maga tehát semmi módon nem látott színvonalcsökkenést vagy visszaesést bennük — még Osvát elutasítása ellenére sem —, hanem akkori érzéseinek, hangulatainak adekvát kifejezésének tartotta őket.

Első kötete után már nyilvánvaló volt előtte, hogy mondanivalója számára az expreszszionizmus és általában az avantgardizmus kínál új kifejezési lehetőségeket. Annyira a kor kényszere volt mindez, annyira magától értetődő volt a költő számára is, hogy — Erdélyi Józsefet leszámítva — nem volt induló fiatal lírikus, aki hatása alól kivonhatta volna magát. Az avantgardizmus 1915-ös magyarországi zászlóbontása egybeesett az antimilitarizmussal, a munkásmozgalommal majd utóbb a Tanácsköztársasággal, hogy itthon lázadó baloldali, vagy

⁶⁸ PATYI SÁNDOR: József Attila leveleiből. ItK 1955 : 210—11.

⁶⁹ PÉTER LÁSZLÓ: Espersit János.

⁷⁰ Uo.

egyenesen kommunista eszmeiségű irányzatnak számított még a húszas években is, amikor pedig lázadó politikai tartalma formaforradalommá szelődött. Az irodalom konzervatív sáfárainak szemében az emigrációban továbbélő avantgardizmus mint nemzetietlen eszméjű, művészileg értéktelen irányzat jelenik meg. József Attila második verseskötetének értékeit a szegedi egyetemen előadó *Tóth Béla* így összegezi a Napkeletben: „Az egész kötetben egy szociális érdeklődésű írónak első megnyilatkozását kell látnunk, kinek további írásai esetleg az alulról jötték mélyebbre érző életszemléletének revelációit hozhatják, ha megmarad a magyar élet tápláló közelében s nem hódol egy bizonytalan művésziességű s még bizonytalanabb lelki ösztönetelű reklám-költészet hóbortjának.”⁷¹

A szociáldemokratákhoz közel álló József Attila már Szegeden megismerkedett a különféle avantgardista irányzatokkal. Amint Péter László meggyőzően kimutatta, Erg Ágoston bécsi orvostanhallgató ismertette meg őt és barátait az aktivista irodalom legrifrissebb termékeivel, Kassák folyóirataival.⁷²

„Kassák költészete meghatározó jelentőségű a fiatal magyar irodalom számára — írja Szabolcsi Miklós —, mert vállalva őt vagy tagadva, de csaknem mindenki hatása alá került; s minden probléma ellenére az ő költészete fejezte ki a legmagasabb fokon egy 1919 utáni rövid időszakban a forradalmiságot, a munkásosztály hangját, az ellenzékiiséget, a baloldaliságot — s ő képviselte leginkább a lépést tartást a kor európai áramlataival.”⁷³

Kassák 1919 utáni költészetében egy sajátosságos realista fordulatot figyelhetünk meg a *Máglyák énekelnek* után. Egy rövid dadaista korszak múltán az orosz és holland avantgardizmusból származó újabb irányzat, a *konstruktivizmus* híve lesz. De mit takar a dadaizmus teljes irracionális szemléletével szemben ez az új, már elnevezésében is ígéretes irányzat? „A konstruktivisták az új szociális embertípust képviselik. Filozófiájukban a történelmi materializmus hívei, az emberi harcok értelmét a szociális forradalomban látják, a művészetük formanyelve a geometria és matematika rendszerén alapul.” De mit jelent mindez részleteiben s főleg a gyakorlatban? Az „új szociális embertípus” a közösségi érzésű, de egyetlen párthoz, osztályhoz sem kapcsolódó ember, az a „kollektív individuum”, aki minden osztálymorál fölött, az „etika örök stabilitását” hirdeti. Mennyiben hívei a történelmi materializmusnak (máskor kommunizmusnak)? „Tagadjuk, hogy a barrikád manifesztumok és krisztusok szimbólumok köntösében jelentkező szociális frázisnak, mint a formával szemben hangsúlyozott tartalomnak valami köze volna a forradalmi cselekvéshez.”

Mai kifejezéssel élve: ideálja a minden politikai-társadalmi kapcsolatától megfosztott, azon fölül álló ember világnézete az általános emberi morál, stílusa az absztrakció.

Mindezt természetesen építő, újat akaró szándékkal jelenti ki Kassák: „... ha tegnap még azt hittük, hogy a mi generációnk mint terméketlen nemzedék, minden produktív érdem nélkül halálra van ítélve, ma látjuk, hogy vannak közöttünk társak, akik már dolgoznak vágyaik és gondolataink kollektív világszemléletünk művészi kifejezésén. A konstruktivizmusban a mai ember szelleme kapott erőre. Benne újból értelmet kapott az ember harca az elemekkel és anyagokkal és rajta keresztül újra állást foglaló ember lett — művész, olyan valaki, aki harcol aki a rend és összetartozandóság törvényeiben önmagát, a konstruktív embert akarja kifejezni, hogy így a politikai szólamok és romantikus kávéházi forradalmárok frázisai helyett tényeket és tárgyakat akar elének állítani, mint az újra emberré lenni akarásnak első materiális zálogait.”⁷⁴

⁷¹ TÓTH BÉLA: József Attila: Nem én kiáltók. Napkelet, 1925. júl.—aug. 172. l.

⁷² PÉTER LÁSZLÓ: József Attila Szegeden. It, 1955 : 144—145. Itt kell megemlítenem, hogy Kassák Lajos egy visszaemlékezésében (Kortárs, 1962. 1809. l.) nekem tulajdonítja József Attila—Erg Ágoston és a Ma kapcsolatának dokumentálását, holott ezt először Péter László bizonyította éppen ebben a tanulmányában.

⁷³ SZABOLCSI MIKLÓS: i. m. 525.

⁷⁴ KASSÁK LAJOS: A konstruktivizmusról, Diogenes, 1923. 2. sz.

A Tanítások című versciklusát József Attila már 1924 tavaszán elküldte Kassáknak, de azzal a kifogással kapta vissza, hogy „a kor keresésének a színvonalába nem esnek bele.” A *Ma* már nagyon is iskolává nőtt és az az álláspontja, hogy „nem kell sem prédikálni, sem manifesztálni, nem kell imádkozni, sem tömegszónoklatot tartani”.⁷⁵ Milyen furcsa helyzet is az övé: a forradalom utáni Kassák, a dadaizmus kísérletei közt már idejét múltnak érzi saját háború alatti stílusát a fiatal költő próbálkozásaiban: egy fázissal elkésve követi még Kassákot. József Attilát még ez az elutasítás sem kedvetlenítette el, mert Erg Ágoston közvetítésével továbbra is küld a Má-hoz költeményeiből. 1924 októberében Erg már biztatóbb híreket ír barátjának: Kassák „meg van főzve: a versek kellene és tetszenek. Le is hozza őket, természetesen egy kikötéssel, hogy ti. vagy-vagy. Azaz, mint ő mondotta, nem írsz felváltva magyar népdalokat és ilyen verseket.”⁷⁶

Kassák szemében — aki valami szent és konok következetességgel esküdött mindig a legújabb művészi találmány elveire — naivítás, sőt bűn volt a nemzeti-népi formakincs bármilyen hagyományának követése. Igéretéből nem lett semmi, sem ekkor, sem később egyetlen eredeti József Attila-vers sem jelent meg Kassák egyetlen lapjában, a Kortársban, Mában, Dokumentumban, 2×2-ben, Munkában sem”, „Kassák csak azokban hitt — írja Német Andor —, akik közdöttek a kifejezéssel. Akik könnyen verseltek, akik egyszerűen vagy ötletesen fejezték ki magukat, azoktól lesújtó véleménye volt.”⁷⁷

Bécsben érkezte után szinte természetes, hogy személyesen is kereste Kassák társaságát. Eljárt a Schwartzberg Platzon levő Atlanti kávéházba, mely abban az időben a *Ma* körének állandó tanyája volt. Kassák később így emlékezett vissza találkozásukra: „Bécsben az emigránsok kávéháza előtt üldögtünk a Ring egyik padján s a fiatal költő verseiből szavalt s csodálatos memóriával felmondott néhányat az én szimultanista verseimből is, amelyeket abban az időben nemcsak kívülről megtanulni, hanem írott szövegből olvasni is csak kevesen tudtak. Verseket szavalt s homályos ismereteivel, de konok elszántsággal a szocializmus céljáról és mozgalmi lehetőségei felől okoskodott.”⁷⁸

József Attila ebben az időben a legtöbb jóakaróját üde fiatalágával kamaszos bájával, kedvességével, személyéből áradó tehetségével hódította meg s nem elsősorban költeményeivel. Szinte érthetetlen, hogy Kassák, aki annyi fiatal költőt indított útnak vagy szerepeltetett lapjaiban, nem ismerte volna fel József Attila tehetségét. Meg nem értésének akkori okát Kassák Lajos ma így látja: „bárha egy cél felé haladtunk, nem azonos talajból sarjadtak ki gyökereink. Az én költészetemben alig lehet ízét és színét találni a magyar népköltészetnek, az ő verseit pedig éppen a népköltészet nedvei táplálták fel különösen érzelmessé, sokszor bájosan naivvá és mindig hetykén szókimondóvá. Hogy úgy mondjam, én a világ proletárja lettem, ő pedig magyar proletár volt.”⁷⁹

A személyes kapcsolaton túl mit tanult a maga igazi hangját kereső fiatal József Attila Kassák „szimultanista” verseiből?

Kassák 1919 utáni költészetéből sokan csak a forradalomból való kiábrándulás hangját hallják ki. A *magány* és *számkivettség* sokszor *kiellen szomorúsága* megkapó ezekben a költeményekben, amelyeknek alaktalanul gomolygó érzései mélyén ott a kíméletlen őszinteséggel kimondott igazság: a forradalom kora elmúlt, „a harcok trombitái összetörték”. A költő fájdalommal idézi „a dalt, mely egykor a varázsló fuvolájából hangzott, mely nem is dal, hanem sugárzó fényesség volt” s a világ átláthatatlan falú börtönében újra szeretné hallani „ahogyan a seregek előtt trombitálnak, ahogyan a viharok ordítanak”. Hogy ennek az elégikus, sőt elke-

⁷⁵ PÉTER LÁSZLÓ: i. m. 145.

⁷⁶ Uo.

⁷⁷ NÉMETH ANDOR: József Attila. Bp., é. n. 9.

⁷⁸ KASSÁK LAJOS: József Attila. Népszava, 1938. dec. 18., és nagyjából ugyanígy: Huszonöt éve. Kortárs, 1962. 1808—10.

⁷⁹ KASSÁK LAJOS: Huszonöt éve. Kortárs, 1962. 1808.

seredett fájdalomnak a mélyén ott van a tanácstalanság és reménytelenség is, kétségtelen: „ki kergeti szét alólam egyszer az összekigyózott utakat?” „Valaki fölszedte mögöttem a sineket, most egyedül vagyok az új dolgok kezdeténél” — „merre induljak a letaglózott városban a fekete háztetők felett vagy a csöndes vizek mentén.” De ugyanakkor megtalálható saját tétovaságának kritikája is:

„Ha szólok hozzátok útmutatás és bátorító értelem van a szavaimban

s ó, milyen gyalázat lenne a földön, ha egyszer ti is csak addig jutnátok el, ameddig én jutottam Hangosan kérdezem, mikor léptem balra, ha jobbra kellett volna lépnem vagy fordítva, hogy most itt állok a küszöbön tájékozatlanul?

Melyik az az út, amelyre lépnem kellene s melyik az a kapu, amely mögött a fölszabadított munka épülete áll?

Melyik az a sziget, ahonnan már elűzték a zsarnokokat s a nép hitszegő vezéreit?”

A korabeli kommunista kritika azt vetette Kassák szemére, hogy költészete „a kispolgári intellektuell eligazodni nem tudását, eltévedettségét, hitetlenségét, kétségbeesését fejezte ki a kapitalista fejlődés, a közélgő forradalom számára megérthetetlen forgatagába. És ennek megfelelően Kassák csakúgy, mint az előtte járt költői nemzedék, nem a történéseket magukat fejezte ki, hanem saját, egészen szubjektív hangulatait, saját képtelenségét az események valódi összefüggéseit megérteni.”⁸⁰

A magyar munkásmozgalom sajátos fejlődésében rejlik a végső oka, hogy a forradalom után sem Kassák, sem Lukács álláspontjának nem lehetett maradéktalan igazsága. Kétségtelen, hogy Kassák költészetében az eltévedettség és kétségbeesés hangjai is megszólalnak. Mindez azonban nem csupán Kassák „szubjektív” hangulata volt, hanem a koré is, a levert forradalmak utáni eszmei tanácstalanságé, az emigrációs elszigetelődésé. Fáradt rezignáció az egyik oldalon, az objektív erőviszonyokat nehezen felismerő forradalmi türelmetlenség a másikon — e két véglet között kellett a munkásosztály helyes politikáját s magasrendű művészetét megtalálni a forradalmi hullám apályának és a faszizmus előretörésének idején.

Ilyen körülmények között az élet kiismerhetetlenségének hangulatát hordozza Kassák verseinek legjellegzetesebb stíluseleme, a szimultanizmus: „Verseinek erőssége az egysíkúság — írja Halász Gábor, — a felvett képegyenletesen bontakozik ki, a részletek közvetlen egymás mellé rendelésével, valami magától értetődő egymásutánban az írás perspektíva művészetének bonyolult játékaik nélkül; a távoli hasonlat, az „értelmetlenség” is külön valóságízt kap a felsorolás technikájával. . . A kassáki sorok tulajdonképpen nem jelentéssel terhesek és asszociációk gomolygását sem igen indítják el; kiváltott jóérzésük gondolatlanul elnyugvás, csendes alámerülés a szomorúságban.”⁸¹

Kassák hatása azért lehetett olyan mély József Attila költészetére, mert, ha más aspektusból is, de a fiatal költő is ugyanazt a forradalom utáni válsághangulatot éli át. A bécsi év termése a következőkhez képest elég nagy,⁸² ha sok verse kidolgozatlan, vázlat-szerű is. A költői ihlet apadásáról vagy zavaráról nem beszélhetünk tehát még akkor sem, ha a bécsi esztendőt „a keresés és lassú magáralátalás”⁸³ éveként értékeljük, amelynek művészi eredményei ekkor még sokkal kevésbé feltűnőek, nem eredményeznek gyorsan magasfokú szintézist.

⁸⁰ LUKÁCS GYÖRGY: Kassák Lajos. Új Március, 1926. nov. 677. 1.

⁸¹ HALÁSZ GÁBOR: Nyugat, 1935. II. 205.

⁸² Bécsi termésnek számítom az Összes Művek 205—240. közti számozását, mintegy harminc költeményt. Kisebb korrekciókkal a kötet időrendje helyesnek látszik, az *Egy dí-látszó oroszlán*. . . kezdetű vers minden bizonnyal párizsi és ahhoz a táncosnőhöz íródott, aki-nek a vőlegénye egy montparnasse-i kávéház előtt fölbőltötte magát. (Vö. József Attila 1927. márc. 12-i levelével.) A *Mindig jótanácsot szíszegnek* című verse nem bécsi, inkább 1928-ban keletkezhetett, gondolatai, stílusa az *Öreg itt minden* c. vers szomszédságába utalják. Feltét-lenül bécsi a *Csengő* c. vers, motívumai a *Hívogatóval* rokonítják.

⁸³ GÁSPÁR ENDRE: Irodalmi Szemle, 1948. márc. 16. 1.

Az élmény, a kor élménye Kassákéval közös, azzal a különbséggel, hogy alaphangja nem a rezignáció, hanem az elkeseredés a „megkésett jövő” miatt, a csüggedést szinte azonnal felváltó fiatalosan türelmetlen, forradalmi indulat: „de sok szép este elcsüggedtem / hogy új dühvel ébredjek másnap.” A laza asszociációjú költeményekből sok hasonló mozaikot lehet egymás mellé rakni, amely érzelmileg sokféleképpen variálja: a forradalom elbukott, már a lehetősége is messzinek tűnik. A képek valami fájdalmas irrealitást, gyökértelenséget szuggerálnak: „Kilométerekkel vagyunk magunk előtt és meglóbáljuk elveszett lelkeinket.” „Az utak lassanként fölemelkednek s észre se vesszük, hogy levegőben járunk.” „Minden szépen füttyentő vonat beleragadt az alagutakba, vén gőzök buggyannak a kátrányfolyam buktató medrén.”

Nem tud belenyugodni ebbe az állapotba s szinte kétségbeesett elkeseredéssel kutatja a forradalmi jövő biztatóbb jeleit: „Nagyszerűen konok ekrazittómege arcotok mögött a hangtalan mélység.” „Érzed a viharzellőt, az egymáshoz közelre bujtogatót? A tététt város előtt bosszúsan köszörűli csorbított szerszámait.” „Minden gyűlöletem a feneszép jövőnek / miért késik a vas-szagú, mikor annyira várom!” „Sokszor gondolok nagy futós terekre, ahol lehet el kell majd esnem”.

Ami az érzésvilág hasonlóságán túl Kassák költeményeitől megkülönbözteti, *erős szimbolizmusa*. Laza szerkezetű és asszociációjú költeményeit szimbolista motívumokkal zsúfolja tele. Így különösen sokszor fordul elő a *torony* szimbólumként, amellyel a kaotikusnak látszó világban a forradalmi tisztánlátást eligazodni-vágyását érzékelteti. A forradalmat, a várva várt jövőt a *vonat*, *páncélvonat*, *viharzellő* szimbolizálja, a *tenger* az ellenséges világ megfelelőjeként jelenik meg. Magát elbujdosott *harangozóhoz* hasonlítja, aki visszajön még egyszer halálra harangozni, *rákhoz*: „erős ollómmal utat vágok a moszatok közt. . . Páncélom erős áramok sodrában keményedik, pirosságát legjobban te érted.” Amint látható, keresett képek, romantikus, furcsa hatású szimbólumok ezek, némelyik a népköltészetével rokon. A legtöbbször egyetlen versében többet is összezsúfol s még mielőtt egyiknek értelmét pespektivikusan kibontaná, máris a következő nyomul előre. *Páncélvonat* c. költeményében legalább három, egymással művésziileg igen nehezen simuló szimbolista kép torlódik össze. A meghökkentést fokozza a *bizarr, groteszk képek halmaza* is „Holttetemek, nosza ugorjatok ki barátaimból”. „Ideje, hogy a pávák széttárják gyönyörű farkaikat.” „Melleidet két domb őrizze kétoldalt”. „Mégis körülményes becsukott kézzel járni a szemünkben.” „Mélyen hullámaink alatt kábelek szállnak, melyek tengerbe vetik elkorcsosult fiaikat. . . Angyal kóvályog nyelvünk felületén. . . csapzott homolokomon kinyílnak a sípok”. „A pohár friss, tiszta növény.” A polgárpukkasztó szürrealista divaton kívül öngúny, keserűség is megnyilvánul mindebben, s az az egészségesen kamaszos életérzés, amely humorral lép túl a világ látszólagos értelmetlenségén.

Ezt a szimbolizmust nem a Kassák-stílus közvetítette számára, ez a saját leleménye, mondhatnánk az a „többlet, amellyel túlhaladni igyekszik a szürrealista módszer ösztönösségét, ráció-ellenességét. „A költő új realitással fogja össze a valóság tudattalanban úszó törmelékeit — írja Rónay György Kassák szürrealizmusáról —, s alkotásában semmi másnak nem engedelmeskedik, egyedül csak ihletének. Nem megfigyel, nem utánoz, nem értelmez; önálló, a valóságtól független képeket teremt, s ezeknek a hiteléért egyedül ő maga, az ő ihlete kezkesedik. Asszociál, de az asszociációnak nem az a — bármily távoli — kapcsolat az elve nála, ami a két társított dolog között a valóságban fönnáll, hanem pusztán az a szellemi mágnesesség, amely a két dolgot az ihlet melegében, a képteremtés és a képben való önkifejezés igényei szerint egyberánt.”⁹⁴

Tulajdonképpen nem is a keresett és bizarr képek halmaza, sokkal inkább az *asszociációs folyamatosság hiánya* miatt érezzük József Attila nem egy költeményét torzónak, pillanatnyi

⁹⁴ RÓNAY GYÖRGY: Kassák és az izmusok. It, 1959. 51.

játéknál nem többnek, hiszen még a körülményeket a legapróbb részletig ismerő olvasóban sem válthatnak ki ugyanolyan hatást, mint a költőben, a vers megírásának pillanatában. Az ihlet egyszerű, később már reprodukálhatatlan módon működött, a költő tudattalanján áthömpölygő benyomások legfeljebb „egy-egy tovább már nem boncolható elemi hangulatot eredeti, abszurd egységet”⁸⁵ érzékeltetnek. Képeket ír, amelyeknek jelentése nincs értelmi viszonyba állítva, s végső kicsengésük legfeljebb az „elemi hangulat” nyugtalanító furcsasága. Az *Ekrazittőmeg* c. költeményének első tizenegy sora szimbolikus és groteszk képek sorozatával talajtalanságot szuggerál, mondhatnánk igazi emigráns-életérzést, jellemzően a húszas évek közepéről. A vers második felétől aztán meg szeretné fordítani ezt a csüggedtséget: „kegyetlenül bízom az erőmben” — „Nagyszerűen konok ekrazittőmeg arcotok mögött a hangtalan mélység” — az olvasó már hajlandó volna jelentést tulajdonítani e kép fényénél a vers egészének is, amikor ezzel a meglepő sorral záródik az egész: „lassan végkép lesüllyednek benne a befalazott, lobogó aranyajtók.” Ezzel az utolsó spekulatív képpel nem tud mit kezdeni, még találgatni sem lehet mit is jelenthet. Így az egész vers hangulata marad meg csak: a senkihez nem tartozó, gyökértelen fiatalember tétova, majd pattanásig feszülő elégedetlensége, amely végső fokon természetesen nagymértékben egybehangzik ekkori anarchista érdeklődésével és hangulataival.

De bármilyen témájú verséhez közeledünk, az eredmény ugyanaz. Az *Aludj*. . . kezdetű nemrég előkerült szerelmes verse⁸⁶ a maga módján „szép” költemény, erős, friss, már a „Nin-csen apám se anyám” József Attilájára jellemző sorokkal:

Aludj

egy fáradt vén fa fölrepült és elpihent a legkönnyebb felhőn
a vízcsepp lábujjhégyen gurul reszkető szíved fölött
szeretném, ha kócsag lebegne mosolyodban
hó hull
komoly fekete medvék vonulnak
én nem tudom hogy férnek el kicsi tavaszi szobánkban
nem is rád gondoltam tavaly mikor hirtelen fölgögyűltam
amerre jársz jószagú friss fehérnemű lebeg a fejed fölött
könyvek hallgatnak közöttünk
nagyon örülni nem szabad vigyázz
a halott virággal legyezlek melyet hajamból nekem adtál

Az egyes képek — önmagukban — akartan logikátlanok, illetve meghökkentők. Hiányzik az asszociációs kontinuitás is, az egymás után felmerülő képek közt csak valami irreális vonzás van, nevetséges is lenne magyarázgatni. És mégis: az egész versből csak úgy árad a lány iránti finom, tiszta gyengédség és ugyanakkor — ennek az érzésnek a hiábavalósága, a szerelem beteljesülhetetlensége.

Tehát csak ilyen módon, végső hangulatukban, az érzés, sőt még inkább az ösztönvilág irreális ábráiként jellemzőek ezek a költemények s függnék össze József Attila bécsi viszonyai-val. Csupán belőlük lehetetlen volna a teljes költői ént rekonstruálni, hiszen — ahogy később Kassákról írta — még ő is „a valóságot úgy kiejti a keze közül, mint a szórakozott halász a síkos halat”.⁸⁷

Szerelem

Néhány költeménye azonban szorosabban is kapcsolatos bécsi körülményeivel. A rögtönzészerrű, dedikációnak írt „*Magyarország messzire van*. . .” kezdetű mutatja, hogy időnként a honvágy is elővette. „Azt hiszem az hatotta meg és vitte rá erre — emlékszik vissza Bálint

⁸⁵ Uo. 52. l.

⁸⁶ NÁDASS JÓZSEF: Ország-Világ, 1960. nov. 23.

⁸⁷ JÓZSEF ATTILA: Kassák Lajos 35 verse. ÖM. III. 112.

Dénes —, hogy belőlem is kifájdult a szülőföldem messzesége és valamit mondhattam neki, ami eszébe jutatta ezt a verset. . .⁸⁸ Wienerwaldi kirándulások emlékét őrzi a *Csodálkozó bogarak közt* kezdetű és *Hangya* című verse. Fényes Samu fia, Fényes György révén ismerkedett meg egy kis kommunista medikus-csoporttal, amely szeretettel fogadta körébe, elismerte tehetségét, és lehetőségeihez képest támogatta. Dr. Szőke Sándorné (azelőtt Abramovits Irén) emlékei szerint vasárnapi túrásokra gyakorta velük tartott. „Nagyon szeretett kirándulásra járni, éltető eleme volt abban az időben. Kedves volt és jókedvű, szeretett énekelgetni, csintalan nótákat dalolni, amikor a lányokat előreküldte, de azért úgy, hogy azok is hallják.”⁸⁹ Egy megtalált kisebb közösség élménye, a derűs természetérzés hangulata valóban ott van a költeményben:

Csodálkozó bogarak közt lépkedek bátran,
ha felhő volnék, szárazságban járnék csak erre,
elkerülném a kirándulókat, összeszedik ők a papírt,
nehogy jövőre eső legyen,
viseltes ruhájuk alól forró testük felesel a siető nyárral,
hétnapra való játsszadoznak és egy bujtató lombról
feledékeny madár figyeli
az örömlőket.

A lányok szagos lépte nyomán kibútt ez az ártatlan kavics,
ez a kavics nem József Attila és a fű se, én se vagyok az,
én a barátja vagyok itt mindennek, tenyeremben a jó dió
háládatosan roppan ketté,
a belékevert szalmaszálát hajamból vigyázva kihúzza az ág —
mező, mező, szaladtató, akár a kedvesem termékeny karjaival,
térítő lengésű szoknyájával a fiatal emberek élén jár ő. . .

Verseinek egy másik csoportjában a szerelem, vagy még inkább a *szerelem-vágy* szólal meg. A mintegy tizennégy-tizenöt szerelmi tárgyú vers mögött két leánynak az alakja sejlik föl. Az egyik *Arányi Baba*, akire Németh Andor így emlékezett: „Fényes Samunál ismerkedtünk össze A. B.-vel, egy fiatal, mongolarcú, pozsonyi származású zongoraművésznővel, aki Bécsből készítette elő európai hangversenykörútját. Tizenhat éves volt, korához képest feltűnően eszes, a maga erejére utalt, makacs, szegény kis ágrólszakadt, aki fogait összeharapva törtetett fölfelé. Ahányszor felkerestük Attilával, zongora mellett ült. Tíz-tizenkét órát gyakorolt naponta. Hosszú délutánokat töltöttünk nála, meghallgatva hússzor-harmincszor egymás után ugyanazt a Mozartot vagy Chopint.”⁹⁰ A tehetséges lány, „aki bécsi tanárai előtt éppúgy feltűnt rendkívüli zenei tehetségével, mint Pozsonyban rendezett hangversenyein”⁹¹ a versekből kitűnően, egy csapásra elbűvölte Attilát. Kapcsolatukat Szalatnai Rezső emléke is megerősíti: „Ez a lány, egy pozsonyi magyar tanár leánya, valóban remekül zongorázott, Mozartot és Chopint játszott Attilának is, társaságban fékezhetetlen, szeszélyes, vad volt, csodagyerekek mondták, s ezt a címet szüntelenül bizonygatta. Nagy, parázsló szemét rámeresztette arra, aki szólt hozzá, pajzán és elbűvölő gyermek volt, aki a világ legtermészetesebb szabadosságával ajándékozta meg magát, szerette a tömjént, s szerette tömjénezni azt, aki megtetszett neki. . . Úgy látszik, Attilát is elvarázsolta akkor Bécsben.”⁹²

A vele azonosítható verser szerint nem volt boldog, inkább viszonzatlan szerelem, tele fájdalommal, szomorúsággal, veszekedéssel, diszharmóniával. „Olyan bolond vagy szaladsz,

⁸⁸ TERNAY KÁLMÁN: Kiadatlan József Attila-vers. It, 1947: 109.

⁸⁹ Szíves szóbeli közlése.

⁹⁰ NÉMETH ANDOR: József Attila. Bp., é. n. 55.

⁹¹ SZALATNAI REZSŐ: József Attila és a szlovákiai magyarok. EK, 248.

⁹² Uo.

akár a reggeli szél..." a lány kamasz szertelenségét idézi. Az egyébként kidolgozatlan, vázlatyszerű szabadversenyben a vágyé és gyengédsége a szólam s már megjelenik a „tárgyak szerelme”, az a költői módszer, amely a Vágó Mártához írt költeményekben teljesebb ki: a maga vágyait a környezet tárgyait ruházza:

„lesikáltam kis asztalomat
és most
tisztábban világít kenyérem enyhe fénye.
No gyere vissza, ha akarod
veszek takarót vaságyamra.
Egyszerű, szürke takarót.”

Hajad az ujjamé c. versben:

„Vén küszöböm sír, mint a gyerek,
amikor jössz, hogy többször gyere.”

Szomorúság az alaphangja a *Pirosszemű* c. versének is.⁹³ A lány elutazott, csak „néhány ittfelajtott éneke” vigyáz rá. Szeretne nagyobb lenni, mint a házak, hogy messziről megláthassa, milyen szomorú egyedül. Ugyancsak bánatos hangulatú a *Hívogató* és a *Csak a tenger jött el* című is, vágy és egyedüllét érzése süt ki a bizarr képek közül. Meghitt pillanatú szerelmi emléket mindössze kettő őriz: a *Hajad az ujjamé* és a már említett *Aludj* kezdetű. A lemondás és a búcsú hangulata bujkál *A szeretők hallgatva* megálltak és *A kelő korongba hajtom* kezdetű, valamint a *Csengő* c. versekben. A leány konoksága kínozza (Ismeretlen érveket ki győz, bús fejével biztos bírni le!) majd a bánat játékosan derűs hangulatban oldódik fel, de emléke még a hajón is kísérti (*Táncba fognak, Hajón megyek Pestre*).

Németh Andor szerint⁹⁴ az Arányi Babánál töltött zenei délutánok inspirálhatták a nagyon szép dalszerű *Ringatót*. Ezt a költeményt a költő 1928. ápr. 25-én említi először, amikor elküldte Kuncz Aladárnak, tehát nem valószínű, hogy bécsi. De a vele azonos hangulatú *Dalocska* bizonyosan az s bizonyosan Arányi Babával kapcsolatos. Szezelem és civódás kamaszosan pajkos érzése keveredik a szintén zenei fogantatású dalban, az a hangulat, amely olyan tökéletesen fejezi ki e két nagyra törő fiatal ember szerelmi kapcsolatát.

A másik leány, akinek alakja néhány bécsi vers mögött feltetszik, a Pesten lakó Deák Hajnalka.⁹⁵ Hozzá írt, mostanáig egyetlen ismeretes levele bizalmasabb kapcsolatra, vagy legalább is nagy tervekre enged következtetni:

Bécs, 1926. ápr. 24.

Hajnalka,

nem szabad haragudnod, hogy a postát mindez ideig bojkottáltam, jelen esetben lustaságottól függetlenül. És amikor ezt leírom, kicsit sajnálom mindkettőnket, hogy az eső mentegetőzni kénytelen a szomjas föld előtt, mert irigy szelek visszatartották. De megérkezik mégis meleg zuhogásokkal, hogy termékenységet, melyet tebened őrzök, friss szagokkal megerősítse.

⁹³ Mivel a Makói Friss Újságnak küldte először, nem lehetetlen, hogy Saitos Valériához szól.

⁹⁴ NÉMETH ANDOR: József Attila Bp., é. n. 56.

⁹⁵ Deák Hajnalkáról hosszas keresés után sem sikerült közelebbit megtudnom. József Attila egy 1927-es párizsi levelében arra kéri Eta nővérét, hogy menjen el Deákékhoz (Zsigmond utca 6.) és kérje el Hajnalka és Olga címét. József Eta már nem emlékszik rá, azt gyanítja, hogy művésznövendék, vagy hegedűs, vagy zongorista lehetett és később Párizsba költözhettek, talán ezért kérte Attila onnan a címüket. Patyi Sándor szegedi egyetemi kollégájának nevezi, de Péter László gondos tanulmányában (József Attila Szegeden) nem szerepel a neve az évfolyamtársak közt.

A jövőre nézve még mindig csak egyetlen biztos pozitívumot tudok fölmutatni: magamat. De a halálosan fontos kis dolgok is megjönnek már, ha nem is vagyok közülök való vezér. De toborzom őket, mert győzni kell mindenáron, mert el kell jutni arra a gyönyörű tájra és mögöttem nincsen semmi. És minden ágot, mely nem fölfelényúl, vagy nem elég erős, hogy majd a te gyerekedet az ég felé nyújtsa, magamról lehullatok. És minden hidat, melyet neked idegen dolgok építettek az életemre, takarékos, kiszámított erővel elmosok. Ha még pazarlok valamit magamból, azért teszem, hogy gyönyörű legyenek néked, hogy népes tereken kiálthasd fennhangon:

— Ime az én tékozló férfi-felem, aki hatalmas magában és mégis érterem hatalmaskodik a hatalmain!

Tanulok és dolgozom. Hazafelé tilos, de az én életem irányát végigmutató lehetőségeket kaptam és azt hiszem, hogy virágos menetünk általunk elindulhat. Eddig a dolgok azt mutatják, hogy már a nyáron ráakadok arra a tisztásra, mely megóv bennünket az erdő buktató útjaitól.”⁹⁶

Huszonegy éves és már a jövőre vonatkozó „pozitívumokon” gondolkodik a lánnyal kapcsolatban. A „halálosan fontos kis dolgok” az egzisztencia még beláthatatlanul messze van tőle, mégis házassági tervekkel foglalkozik. Ha megalapozatlan, gyerekes is ez a terv, mégis az erkölcsi komolyság bujkál benne: akit megszeret, azt egészen, teljesen a magáénak akarja, most már minden lányban a jövőndő társat keresi. Leveléhez Hajnalkának két verset mellélt: a *Páncélvont* és a *Mégis elveszem* címűeket. Ami az elsőben feltűnik: a későbbi Luca, sőt Flóra-versek „szövetség ez már, nem is szerelem” motívuma. Az egyéni boldogság és az annyira áhított forradalmi jövő együtt, egyszerre jelenik meg, egy olyan korban, amikor „a zengő sziget/érthetetlen módon elúszott”. A szerelem és a forradalom várásában „számító, kíméletlen és erős” a költő, még nem sejtí, mennyi problémát okoz s milyen sok energiát emészt fel mindkettő. Úgy látszik még nyári hazautazása előtt, áprilisban valóban Pesten járt,⁹⁷ a „feleségéhez” való hazautazás örömeiből fakadt a *Mégis elveszem* s a vele teljesen azonos hangulatú *Virágos* c. verse. „Vert hadakkal” ballag lassan hazafelé, de otthon mégis győzelem, feleség várja — erre a játékos kontrasztra épül a *Mégis elveszem*. Leveléhez hasonló gondolatok valószínűsítik, hogy az *Érted haragszom, nem ellened* is Deák Hajnalkának íródott. A „hazafelé tilos, de az én életem irányát végig mutató lehetőségek” itt az eljövendő, győztes forradalomról, benne vállalt aktív szerepéről való álmodozásban nyilvánulnak meg:

Sokszor gondolok nagy futós terekre, ahol lehet el kell majd esnem,
az árbócfaragók árbócokkal jönnek oda tömött sorokban,
és győzvéen ott, égnék hajítja hatmillió vasav az ő csengő szívű kalapácsát.
Szerszámok égi viharába

csókjaidat hadd viszem én is oda, kedves.

Észre sem veszed, hogy kihúzom magam, mikor a jövőről szólok,
ha akarod, hát csak ama városdaloló győzelem után térek meg hozzád,
vagy majd a pékek összekötik kenyérvető, jó lapátjaikat, végigfektetnek rajta engem
és lehajtott, lisztes fővel elhoznak lassan az ágyadig.

Szándék és megvalósulás

Ebben a költeményében már semmi túlzó asszociációs hézagosság, meghökkentés. A rendkívül tömören kifejezett gondolat: „érted haragszom, nem ellened” fokozatosan bomlik

⁹⁶ PATYI SÁNDOR: József Attila leveleiből. ItK, 1955: 210—11.

⁹⁷ SZÁNTÓ JUDIT: A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve. 1959. 183. — Abból következteti, hogy Mikes Lajosnak ebben az időben budapesti kelettel dedikálja a Nem én kiáltok egy példányát.

ki, a forradalmi szerep elképzelése kitűnően kapcsolódik a lánnyal tervezett egyéni jövőhöz. Ugyanez a szándék már a Népszavában megjelent *Iffjúnunkás* és *Munkás* című verseiben is ott van: a munkásság költője akar lenni, az élet szépségét, egyszerű örömét, sőt „titkait” szándékszik megmutatni:

És elhoztam én a madarat is, hisz te akartad,
egyszerűen akarok szólni, hisz te akartad,
mindent, amit megérintettem, odaadok a kezeidbe,
mindent elmondok, amit előtted elhallgattak.

Mindez azonban még beváltatlan szándék, hiszen az egyszerűség igénye a keresett és követhetetlen asszociációjú képek mögött egyszerűen elvész:¹

sok mindent akarok elmondani elfeledett testvéreidről, akik a vén fák, gyökereit betakarják, hová melegen búnak a kigyók, isznak a csillagok szelíd tejéből, aztán szép, halk énekbe fognak...

Vagy az *Iffjúnunkás* felfejezése: „Ideje, hogy a pávák széttárják gyönyörű farkaikat.”

A disszonancia élménye ez, mely a bécsi korszak sok versének művészi egyenetlenségét magyarázza: a forradalmi jövőről álmodozik, miközben a forradalom utáni kiábrándulásból származó művészi módszerrel kísérletezik.

Szinte ösztönösen tiltakozik a Kassák-közvetítette konstruktivizmus „abszolút lázadása”, antiintellektualizmusa ellen, ezt éppen a szimbolista motívumok benyomulásával bizonyítottuk. Annyira természetessé válik számára ez a fajta kifejezés, hogy legszemélyesebb magánleveleiben is lépten-nyomon találkozunk vele. Jolán nővére el akar válni férjétől, de talán maga sincsen tisztában valódi érzelmeivel, nem tudja felmérni saját tennivalóit. Íme, József Attila válasza: „...sehogy se tudom az én erőmet átadni falaid közé, hogy rajta nyugodj, pihend ki magad, hogy a korai reggel beleharangozzon frissen a szívedbe. Nagyszerű kertedben fekete árvíz és te azt sem tudod, merre van a kerted. Hol keressém hát — mondogatod, aztán kimégy az uccára és az autók túlkölése, a villamosok csengetése közt kereső szavaid is elkallódnak.”⁹⁸ Esztétikai kérdésekben lényeges véleménykülönbség keletkezik közte és Jolán közt. Így próbálja áthidalni: „...azon gondolkozom, hogy a te okos és szerető dinamódba hogyan kapcsolhatnám be veszedelem nélkül azt a váltóáramot, mely az én csarnokaimban az idők gyülekezetének szívéig, földjeimen pedig a vizek folyása élé világít. . . A te rádiód csak Budapestet adja néked és én Bécsben vagyok. De tudok én egy módot, hogy engem is hallgathass: végy, alkoss egy rádiót a te szívedre és én kristályaimat és lámpásaimat odaadom hozzá, hogy mennél erősebb legyen és meghallgasd a csillagok enyhe fényét és hogy meghallhasd, hogy milyen szelíden hajlik a földre az ég.”⁹⁹

A szimbolizmus és a konstruktivizmus természetesen nem fér meg harmonikusan egymással, hiszen az első — az ő gyakorlatában — a világ jelenségeit értelmezi, a másik mindennek értelmetlenségét, abszurd voltát fejezi ki. És mégis: „Attilának egyik gyötrő gondja az volt — emlékszik vissza erre az időszakra Tettamanti Béla —, miképpen lehetne azt, ami bennünk él és kifejezésre tör, a szó, a nyelv megformálása nélkül, tehát formátlanul formába önteni.”¹⁰⁰ Úgy érzi, hogy a „korszak keresésének színvonalába” szükségszerűen beletartozik mindez, egy ideig osztja Kassák véleményét, hogy a népköltészet és a megmerevedett klasszikus lírai formák nem nyújtanak elég lehetőséget a háború utáni kor bonyolult lelki tartalmainak a kifejezésére. Vele született formérzéke, a „művészi épség ösztöne” azonban megóvja attól, hogy az ilyen kísérletekben többet lásson egyfajta lehetőségnél, a maga igazi hangjának megtalálásában. Birkózik a kifejezéssel, esztétikai problémák izgatják. Alaposan végiggondolja a forma-tartalom problémáját. Benedetto Crocét azért bírálja, mert „a „kifejezést” és az

⁹⁸ Nagyvilág, 1947. dec. 4.

⁹⁹ Petőfi Irodalmi Múzeum, JA. 414.

¹⁰⁰ TETTAMANTI BÉLA: Emlékezés József Attilára. ItK, 1955: 198.

„alakot” egyugyanazon dolognak veszi és nem veszi észre a különbségeket közöttük, azt, hogy míg az előbbi a szubjektumnak úgyszólván a térbe kihelyezett része, a másik, az utóbbi pedig a szubjektumon belüli objektum, azaz objektum maga a funkcionáló alany előtt is.”¹⁰¹

Croce könyve magyarul már 1914-ben megjelent, később már fordításban is kiadták. Az intuícióra épített esztétikája divatos volt — éppen az avantgardista kísérletek miatt — a húszas években. József Attila által vitatott definíciója a következő: „Az Esztétika egyik legvitatottabb kérdése az anyag és az alak, vagy amint mondani szokták, a *tartalom és az alak viszonya*. Vajjon az esztétikai tény egyedül az anyagban, vagy egyedül az alakban, vagy együtt mindkettőben van-e? . . . a mi felfogásunk nem lehet kétséges, mivel már előbb megadtuk e szavaknak állandó értelmüket, mikor az *anyagon az esztétikailag föl nem dolgozott megindultságot vagy benyomásokat, az alakokon a feldolgozást, vagyis a szellemi tevékenységet meg a kifejezést értettük.*”¹⁰² József Attila korrekciója ösztönösen materialista rádőbbenés, hiszen éppen azt bírálja Croceban, ami irracionális esztetikájának kiindulópontja, az objektív valóság és a tükröző szubjektum intuicionista azonosítását. Egyre inkább tudatosan is úgy akar verset írni, hogy a valóságot fejezze ki, értelmezni akarja az életet, nem elégszik meg az ösztönvilág hieroglifáival. „Minden jól megírt versnek kell legyen tartalma — írja Jolánnak —, amely természetesen távolról sem tökéletesen és eléggé kifejezően — prózában is föloldható . . . ez a logikai tartalom kevesebb a verssor tulajdonképpeni tartalmánál, hiszen ehhez hozzátartozik a ritmus, a *lira*, . . . a tömör összefogottság, a szintézis, mely a tömör összefogottságot létrehozta stb.”¹⁰³ Íme, a vers logikai tartalmának követelménye, természetesen anélkül hogy formával való kísérletezés szükségességét nem vallaná. Egyik szabadversére Jolán azt írhatta, hogy az nem is vers. Attila Kassák véleményét visszahangozza a vers és költemény megkülönböztetésekor — ugyanakkor el is különíti magát mesterétől: „Ezennel ünnepélyesen kijelentem neked, hogy én nem verset akarok írni, hogy én nem törődöm azzal, hogy az én csókomat és ölelésemet vajjon tűzhányónak, gyufaskatulyának, vagy éppen csóknak nevezik-e. Én nem azért csókolok, mert azt csóknak nevezik és nem azért, mert az erkölcsös vagy erkölcstelen és nem azért csókolok *így* vagy *úgy*, hogy a szabályokat betartsam vagy hogy másoktól különbözsem, tehát ne tartsam be. Nem állítom, hogy vers az, amit küldtem, de tudom, hogy költészet és állítom, hogy Pósa bácsi verse vers, mert megfelel a multban élt versekről vett szabályoknak, de nem költészet. A vers lehet költemény is egyúttal, a költemény is lehet vers egyúttal, de értékére soha nincsen befolyással az, hogy — ha tényleg költészet — melyik kategóriába soroljuk.”¹⁰⁴

Eljutott addig, hogy — legalább magánlevélben — megírja a maga „Hunn új legendá”-ját. A saját tehetsége szuverenitását érző költő öntudata süt ki a levélből, amely már függetleníteni tudja magát kordivattól, konvencióktól és csak az önkifejezés kényszerének engedelmeskedik. A szabadvers számára nem több egyfajta kifejezési lehetőségnél: sem a konvenció, sem a mindenképpen különbözni vágyó zseni féktelen individualizmusa — ez a rendkívül pontos és határozott elvi állásfoglalás is aláhúzza a kísérletezés el nem kötelezett szükségszerűségét. „Nekem semmi közöm a szabályokhoz, annál is inkább, mert a szabály arra való, hogy könnyebben megtanulja az ember az illető dolgot, és nem arra, hogy a fejlődést megakadályozza. Előbb jön József Attila, aki verset ír, aztán jön a tanár, aki a tanítás megkönnyítése végett megállapítja, hogy a József Attila versnek a szabályai pedig ezek és ezek. Azután jön másvalaki költő és a periódus megismétlődik. De akkor a verstani szabályok kibővülnek a József Attila-vers szabályaival, *ahogy a zene szabályai kibővülnek Wagner után a wagneri zene szabályaival.*”¹⁰⁵

¹⁰¹ Petőfi Irodalmi Múzeum, JA.

¹⁰² BENEDETTO CROCE: Esztétika. Elmélet és történet. Ford.: Kiss Ernő. Rényi Károly kiadása, Bp., é. n. (1914).

¹⁰³ Petőfi Irodalmi Múzeum, JA.

¹⁰⁴ Uo.

¹⁰⁵ Uo.

Ezért nem meglepő, hogy a bécsi szabadversek közt — főleg 1926 tavaszán újra előtérbe nyomul a hagyományos formakincsel, főleg a népi formával való kísérletezés. Kassák Lajos szerint „népköltészeti motívumait és kifejezési formáit nagy részben Balázs Béla sugalmazta és táplálta biztató kritikával”¹⁰⁶, ami teljes mértékben igaz, hiszen Balázs Béla egész életműve őri a népi formakincs mély hatását. József Attila bécsi termésében mintegy tíz költemény mutat ilyen fogantatást: *Az oroszán idézése, Ülni, állni, ölni, halni, Mégis elveszem, A világ ha elbujdostat, Bődülj torony, Dalocska, Hangya* és a *Fiatalasszonyok éneke*. Nem lehet véletlen, hogy a saját hangját már megtalált költő ezek közül négyet is felvett később a *Nincsen apám se anyám* és a *Medvetánc* köteteiben. Mi is ezeket a költeményeit érezzük manapság a legmaradandóbbnak és a legjellemzőbbnek is. Amit konstruktivista kísérleteiről mondtunk, hogy ti. azok hangulataikban rendkívül jellemzőek a türelmetlenül jövőt kutató, de a kaotikus jelenben élő költőre, ugyanakkor azonban nem hordozzák a teljes emberi életet — népi stílusban írt költeményeire is jellemző, csak ezekben a hangulat, érzés genezisést is meg lehet figyelni. „Az ember. ... a tartalmat akarja magába fogadni közvetlenül, mégpedig valami misztikus elvontságban s elfeledi, hogy az csak formában lehetséges s hogy a *(tulajdonképpen) forma azonos a tényleges tartalommal.*”¹⁰⁷ Ha ez igaz, akkor a szabadvers megfelel tisztázatlan gondolatainak, zaklatott lelkivilágának s a hagyományos formával való kísérletezés tisztuló eszméinek és új költői világának jele már, még akkor is, ha az anarchizmus és az emigráns-diák életforma nem is ad pozitív életcél számára.

Az újítás és hagyományörzés dilemmáját már Bécsben kezdi magasabb szintézisben egyesíteni: keresi az izmusok művészi trouvaille-ai által kínált lehetőségeket, de nem tud lemondani a népi-nemzeti formakincsről sem: e kettő egyesítése lesz a *Nincsen apám se anyám* művészi eredménye. Az *Ülni, állni, ölni, halni* programvers ezen az úton, ugyanúgy elhatároló jelentőségű, mint a *Fiatal életek indulója* és a *Tiszta szívvel* és valamivel később a *Végül* című verse. Mondanivalója: a válaszütra érkezett élet tanácsalansága. A *Fiatal életek indulója* egy virtuális közösség, a háború után felnőtt fiatal nemzedék nevében kiáltja ki a sorsfordító lázadást, a *Tiszta szívvel* költője pedig fájdalmasan keserű szívvel oldozza el magát minden, üressé és avataggá vált közösségi eszménytől. A bécsi költemény a jövőbe néz: a tragikus és komikus, de mindenképpen választható élet sokfajta lehetséges célját villantja fel. A végletes és árnyalt, infinitívusokkal kifejezett cselekvés sorok közt a legbizarrabb és legjelentéktelenebb ellentétpárok feszülnek: értelmes és értelmetlen, hősi és mindennapi, gyöngéd és durva tettek, vegetatív életöröm és anarchista lázadás, a szerelem boldogsága és a világból való kivonulás képzelt cselekedet-lehetségei, amelyek közt csak egy a biztos: hogy választani kell belőlük.

Mindezt a legrégebb népi forma, a nyolcas ritmusában, ugyanúgy mint a *Tiszta szívvel* és később a *Szabados dal* címűben. Általában a szimmetrikus, felező ütemű sorokat kedveli, hogy ne legyen túlságosan pattogó, gyakran kapcsolja össze a nyolcas sort kilencessel vagy hetessel. De mintha szégyelné ezeket a kísérleteit.

A finoman erotikus *Fiatalasszonyok énekét* valósággal ritmusbravúrba foglalja. Úgy tördeli, mintha szabadvers volna, holott ilyen tiszta tagolású:

Pihés, huncut, / görbe állunk	4—4
formás fejünk, / fúrge lábunk	4—4
szép egyenes, / fehér hátunk	4—4
meg a szemünk, / meg a szánk.	4—4

¹⁰⁶ Kortárs, 1963 : 1809.

¹⁰⁷ Petőfi Irodalmi Múzeum, JA.

Táncos-hajlós / lángot rakunk	4—4
sütünk, főzünk / s hogy az arcunk	4—4
tüzesedik, / a kalácsnak	4—4
kényesedik	4
fényesedik / fonatja	4—3

Ugyanilyen kétütemű nyolcas *Az oroszán idézése, A világ ha elbujdostat*. Bonyolultabb háromütemű sorokból építi a *Mégis elveszem* címűt. Talán a túlságosan tiszta zeneiség ellensúlyozására szolgál a rímtelenség, illetve az önrím. Ez meg mintha egy kevésbé feltűnő lüktetés, a szintén népi eredetű gondolatrítmus lecsapódása volna:

*Ballagok lassan hazafelé,
vert hadak futnak hazafelé.
Nem volt énnékem feleségem.
Vár rám a feleségem.*

Kísérletező kedve másfajta formában is megnyilvánul. A *Mégis elveszem* című hangsúlyos versét nagyjából ugyanolyan képekkel megírja jambusban is, *Virágos* címmel:

o—|—| — —| o—
Virágos fák közt ballagok,
oo|—| — —| o —
feleségemhez ballagok,
o—|o — | — —|o —
kinő a földből már a nyár
oo|—| — —|o —
feleségemmel vár a nyár.

A kétféle lehetőség: a Kassák-féle konstruktivizmus hatása, amely a racionális rovására szóhoz juttatta a lélek tudat alatti rétegeit — s a népi formakincs, amely mindezt a hagyomány és ráció erejével kristályosította formába, az igazi szintézist a következő években eredményezi majd: a *szürrealista dalban*, József Attila sajátos formájában: A keresett és romantikusan szimbolikus képek közt már Bécsben megjelennek azok az egyszerű képek is, amelyek hangulatilag mind többet jelentenek, mint pusztán logikai tartalmuk. Ezeknek a képeknek mégis a világ magyarázása céljuk: a valóság pontos, többsíkú, értelmi-érzelmi egységének a megjelenítése. Minél többet belesűríteni egyetlen képbe, egyetlen sorba, ez a törekvése, hogy az ne csak a valóság felszíni, látható jelenségeit világítsa be, hanem a leglelkét, a lényegét. Érdemes bizonyításul a *Bődülj torony* című versét idézni. Mindhárom bécsi művészi sajátosság fellelhető benne: szabad képkapcsolás, romantikus-szimbolikus én-növesztés, népi, magyaros forma:

Kardhegyen pörg a világ.
Háborúság a hitem.
Szépekkkel, nagyokért —
nincsen jobb a csatánál.

A kapitalista világ nyugtalan, háborús atmoszférája s a maga forradalmi „háborús” hitének ellentéte, a „Szépekkkel” vívott, nagy célokért viselt csata. A versszak a tömörítés remeke, nem születhetett volna meg az avantgard és a népi forma találkozása nélkül. Egyetlen kép (a kardhegyen pörgő világ) mind hangulatilag, mind értelmileg az alapmotívumot jelenti, a következő sorok puritán tömörsége (szépekkkel, nagyokért) utáni hézagot az olvasó gondolatban átugorja.

Behúnyom a szememet:
ki rúg belém nagyobbat?
Kacagok, nyílt a szám:
ki dug békát beléje?

Önmaga ártatlan naivitása a háborús világban. Természetes jókedve, az „ügyis becsapnak”
érzése. S az áhított forradalmi szerep?

Tréfás koldus a világ.
Bot volnék a kezében.
Földbe szúr — virágzom:
inkább hajít a tűzbe.

A kettős metafora megint telibe talál, a világ: koldus, s kezében bot a költő. De nem hasznosítja sem fegyvernek, sem termő fának, tűzre hajítja, mint használhatatlant. Az utolsó versszak *torony*-motívuma más költeményében is előfordul a tömegeből való kiemelkedés, a tisztánlátás szimbólumaként. Az eddigi versszakokhoz szervesen kapcsolódik:

Bődülj torony, rohanj hát!
Fusd ki magad kedvedre!
Szépekkel, nagyokért —
hiszen ügyis visszajössz.

Mintha a bécsi év kísérleteinek igazolása volna: bármerre is kalandozol, a „szépekkel nagyokért” vivott csatához ügyis visszatérsz. Azonban most még nincs rád szüksége a világnak.

A költemény nem remekmű. De benne van már a későbbi József Attila megtalált egyéni stílusának jóformán valamennyi eleme: az egyszerű formában mély, intellektuális tartalom, érzés és gondolat tökéletes egybeolvadása. A törekvés, hogy a kaotikus, disszonáns világot önmaga számára csak a megértett harmónia oldhatja fel.¹⁰⁸

László Bokor

LES POÉSIES D'ATTILA JÓZSEF ÉCRITES A VIENNE

La présente étude est la seconde partie de l'ouvrage paru de l'auteur déjà antérieurement (1963, no 6.). Attila József a passé en 1925/26 un an à Vienne. Il a suivi là les conférences des professeurs de la faculté de philosophie, mais, simultanément, il a fait la connaissance de plusieurs politiciens et écrivains hongrois notables, émigrés à Vienne. L'émigration constituait un corps homogène dans la condamnation des actes de barbarie contre-révolutionnaires du régime de Horthy, mais, selon l'opinion politique des différents groupes, elle présentait un aspect multiforme, comprenant les groupes depuis les radicaux bourgeois (Oscar Jászi, Louis Hatvany, Ignóty, Charles Polányi), le groupe „Világosság” (Clarté), dont les conceptions se rapprochaient à celles des austro-marxistes (Zsigmond Kunfi, Guillaume Böhm), jusqu'aux communistes (Eugène Landler, Gyula Alpári et George Lukács, l'esthéticien bien connu surtout dans les pays parlant l'allemand). Le jeune poète est entré en relation avant tout avec les groupes des libéraux bourgeois et des communistes. Ceux-ci, sans exception, ont reconnu ses talents et l'ont aidé aussi matériellement. Mentionnons parmi ces personnes Anna Lesznai, Louis Hatvany, Béla Balázs, George Lukács.

Dans ses conceptions artistiques, le jeune poète s'est rattaché à cette époque à Louis Kassák, poète au talent bizarre de l'avant-garde hongrois. Louis Kassák a publié à Vienne une revue moderniste, dont le titre était «Ma» (Aujourd'hui). A cette époque, Kassák était un adhérent du constructivisme d'origine soviétique. Le jeune Attila József a reçu aussi l'influence stylistique de cette tendance, sans qu'il y soit attaché exclusivement. Son antagonisme au régime contre-révolutionnaire, ses sentiments anarchistes se manifestaient dans la forme poétique la plus belle de la poésie populaire hongroise. Il a exploré tous les moyens de l'expression d'avant-garde et de l'expression traditionnelle populaire, ensuite il a fait une synthèse de ces deux, dont il a élaboré plus tard son langage poétique individuel qui l'a caractérisé.

¹⁰⁸ Forgács Géza 1964. febr. 18-i levelében az előző közleménnyel kapcsolatban annak helyreigazítását kéri, hogy nem volt tagja a Bund der Herrschaftslosen Sozialisten nevű szervezetnek, csak látogatta és vonzódott az anarchista tanokhoz. Weiler Ernő keresztneve helyesen: Artúr.

Bornemisza Péter budai emlékei

Fekete Lajos művében (*Budai török számadási könyvek*, 1961) elsoroltnak a török hódítás alatt megadóztatott budai polgárok, s köztük szerepel három Bornemisza is, aki keresztény kalmár s így adó alá esik. Az első Bornemisza Ferenc, kitől egy tutaj zsindey és száz deszka után 150 gümrüköt szednek 1571. augusztus 16-án. Vagyonosabbnak látszik Bornemisza Benedek, kitől 18 vég igler, 35 vég boroszlói posztó, 1200 süveg, 1500 kés, 25 gurus után 820 gümrük szedetik be, 1572. március 28-án. Végül Bornemisza Gáspárra ugyan-ezen a napon 2000 kés, 80 süveg, 50 gurus értékű vegyes áru után 350 güruk vették ki.

Nem tudjuk, milyen rokonsági viszony volt Péter és a három Budán maradt kalmár között, de annyi valószínű, hogy ez a három zimmi, vagyis keresztény polgár Bornemisza Péter budai születését igazolja, s most már szó szerint kell vennünk jól ismert siralmát :

Siralmas énnéköm tetüled megválnom,
Áldott Magyarország tőled eltávoznom ;
Vajjon s mikor leszön jó Budában lakásom !

És így tovább. De a refrén mindig a sóhaj : *Vajjon s mikor leszen jó Budában lakásom!* Budai emlékei — talán apjától hallotta őket — sűrűn fordulnak elő műveiben, különösen az *Órdogi Kisértetekben* : Török Bálint bujálkodása a nyílt piacon — a múzeumi példányban Bornemisza Péter saját kezű széljegyzetével, hogy a botrányos esethez Török Bálint felesége apját is hitták (vö. kiadásom 232. és 266. lapját). Hallomásból tudja, hogy régen Budán a paraszt polgárasszonyoknak „szép úrfi szabású gyermeke lőtt. Otthon kedig az ur feleséginek és a nemeseknek oly rutak mint az Kocsisok és Szakácsok” (kiad. 195.). Tud egy más fő nemesember szokatlan bujaságáról (196.).

Tudja azt is, hogy János király idejében a bíró részeges és kártyás fiai megölik az apjukat. Éhhalálra ítélik őket és 15 nap múlva az egyik még él : testvére húsán rágódik (kiad. 197.).

A török foglalás után (1541) is, mely fatális dátum lehetett számára, gyűjti a friss híreket régi szülővárosáról ; így tudja, hogy a „mostani” budai basa egy magyar lányt, aki hamisan érintetlennek mondta magát, a Dunába ölet (Szokoli Musztafa volt, kiad. 894.).

Nemeskürty István, ki ezeket az adatokat is idézi (*Bornemisza Péter, az ember és az író* 10.), felhossa azt a helyet is ahol pesti házáról beszél, valamint a foglalást megelőző égi tünteményeket és a vízbe fülő csepűrágó esetét, aki a Dunán akart átkelni. Egyébként maga írja : „Isten sok világi jókkal látogatta meg szüleimet Pesten.” (Nemeskürty 9.)

A kassai kaland idején is Pesti Péternek mondta magát a kapitány előtt, ti. Pesti Bornemisza Péternek, mint Nemeskürty megállapította.

De a híres költemény mutatja, hogy pesti létére is budainak tekintette magát. A most előkerült Bornemisza sorsa is Budához ízfte. Tudatában lehetett, hogy vagyonos rokonsága él még Budán és talán érintkezett is vele.

Eckhardt Sándor